

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «Комунікація з владою як стратегія виживання населення після війни (на матеріалах Запорізької області, 1946–1947 рр.)»

Виконав: студент 2-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Історія»
Самойленко Антон Володимирович

Науковий керівник Шліхта Н. В.,
PhD, кандидат історичних наук, доцент

Рецензент Шипік Н. Ф.

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2020 р.

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ У РОКИ ПОВОЄННОЇ КРИЗИ.....	11
1.1. Відбудова Запорізької області після Другої світової війни	11
1.2. Стратегії виживання населення під час голоду у перші повоєнні роки.....	18
1.3. Настрої жителів Запоріжчини у 1946–1947 рр.....	33
РОЗДІЛ 2. ПОШИРЕНІ ФОРМИ КОМУНІКАЦІЇ З ВЛАДОЮ.....	42
2.1. Звернення громадян до виконавчих комітетів.....	42
2.2. Листи у газету: функції та структура.....	49
2.3. Проблеми жителів Запорізької області на шпальтах газет: зміст та риторика.....	58
РОЗДІЛ 3. ЗВОРОТНІЙ ЗВ'ЯЗОК: ВЗАЄМОДІЯ ВЛАДИ З НАСЕЛЕННЯМ.....	68
3.1. Перевірка «сигналів знизу» як реакція влади на запити населення...	68
3.2. Рубрика «Слідами неопублікованих листів».....	76
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	88

ВСТУП

Питання існування та функціонування проявів демократії у тоталітарній державі з середини ХХ ст. цікавить дослідників. Загальновідомо, що радянське населення, незважаючи на «найдемократичнішу конституцію у світі», у повоєнні роки не мало змоги вільно висловлювати свої думки, робити політичний вибір, зберігати таємницю приватного життя тощо. Фактично, чи не єдиним легітимним способом донести свої думки до влади стала можливість поскаржитись до органів радянської влади.

Науковий доробок українських дослідників про перші роки після Другої світової війни є досить ґрунтовним. Проте, слід зазначити, що основний масив робіт присвячений одній з основних тем в українській історіографії загалом – студіям з вивчення голоду. Зокрема, це стосується і проблеми повоєнного голоду 1946–1947 рр. Менше досліджень присвячено темі повсякденного життя населення Радянської України у період пізнього сталінізму. У тому числі це стосується і вивчення проблеми комунікації громадян з владою на локальному рівні.

Під комунікацією у даному дослідженні маються на увазі офіційні звернення населення у вигляді скарг, заяв, «сигналів» до радянських органів влади та листів в обласні газети. Ця робота є спробою дізнатися більше про проблеми населення у перші повоєнні роки та способи вирішення життєвих труднощів за допомогою написання звернень «у владу». Дослідження проблеми також є важливим в контексті вивчення регіонального виміру повсякденного життя радянського населення після Другої світової війни.

Об’єктом дослідження є повсякденне життя радянського населення у повоєнний період.

Предметом роботи є звернення громадян Запорізької області до місцевих органів влади у 1946–1947 роках.

Метою роботи є дослідити особливості комунікації жителів Запорізької області з владою у 1946–1947 роках. Досягти поставленої мети можна за допомоги вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- 1) визначити основні стратегії виживання населення Запорізької області під час труднощів у період повоєнної кризи;
- 2) проаналізувати звернення громадян до владних структур;
- 3) з'ясувати реакцію влади на запити мешканців Запорізької області.

Методологічна основа даного наукового дослідження базується на загальнонаукових принципах аналізу та синтезу, методі критичного аналізу джерел. Кількісний контент-аналіз використовувався нами під час підрахунку опублікованих в обласних газетах матеріалів, зокрема це стосувалось таких рубрик як «Листи у редакцію», «Слідами наших виступів», «Слідами неопублікованих листів». Метод щільного прочитання джерел застосовувався при роботі із заявами громадян, що були написані у 1946–1947 рр., а також при роботі зі змістом опублікованих листів. У методологічному плані дослідження радянського суспільства ключовими для нас є праці Шейли Фіцпатрик «Повсякдений сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії у 30-ті роки: місто» (оригінальна публікація 1999)¹ і «Сталінські селяни .Соціальна історія Радянської Росії у 30-ті роки: село» (оригінальна публікація 1994)². Концепт повсякденних стратегій виживання населення міст та сіл, запропонований авторкою у цих книгах, складає основу нашого дослідження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють перші роки після завершення Другої світової війни (1946–1947). Нижня хронологічна межа – 1 січня 1946 р. – обумовлена початком першого повоєнного календарного року для обласних видань. Нижня хронологічна межа датується 31 грудня 1947 р. і обумовлена останнім проаналізованим номером газети «Большевик

¹ *Фіцпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город – Москва, 2008. – 336 с.

² *Фіцпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня – Москва, 2008. – 422 с.

Запорож्या», де були опубліковані матеріали щодо звернень громадян у газету.

Географічні межі охоплюють територію Запорізької області у 1946–1947 рр., що включала у себе 31 адміністративну одиницю: м. Запоріжжя та 30 районів.

Стан наукової розробки проблеми. Питання вивчення комунікації у повоєнний період не є достатньо дослідженою темою в українській історіографії. Натомість, питання повсякденного життя у період після Другої світової війни висвітлена як у працях українських дослідників, так і зарубіжних.

Одним з основних досліджень про повсякденне життя радянського суспільства у повоєнний період є монографія російської дослідниці Олени Зубкової,³ видана у 1999 р. У своїй роботі, авторка на базі російських архівних документів аналізує реакції громадян на політичні і соціальні зміни у 1945–1953 рр. У монографії також висвітленні події голодних повоєнних років і проаналізовані комунікативні практики між населенням і владою у вигляді листування. Дана робота – комплексне дослідження про епоху пізнього сталінізму і є основою для вивчення як соціальної, так і політичної історії після цього періоду.

Основним доробком українських дослідників, присвяченим повсякденному життю населення після Другої світової війни, є дві колективні монографії дослідників Інституту історії України. Перша книга – «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 40-х–середина 50-х рр.)» (2010).⁴ У даній роботі для нас цінним є розділ авторства Оксани Янковської: «Соціальна політика держави очима робітників і селян». Дослідниця розглядає взаємини між жителями УРСР та владою у питаннях соціальної політики. Вона, зокрема, описує матеріально-побутові умови

³ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953. – Москва, 1999. – 229 с.

⁴ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х) / відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ, 2010. – 351 с.

проживання, громадське харчування, житлові питання та соціальне забезпечення селян і жителів міст після війни. Дослідниця доходить висновку, що проведення державою соціальних заходів для покращення життя громадян було на вкрай низькому рівні у повоєнний період, адже представники влади «не мали на меті швидкого відновлення нормального життя країни».⁵

Інша монографія – «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» (2015).⁶ У даній книзі важливою для нас є стаття Василя Швидкого під назвою: «Суспільно-політичні настрої та стратегії виживання в умовах голоду 1946–1947 років». У ній, автор висвітлює повсякденне життя в УРСР, звертаючи щільну увагу на способи виживання населення під час перших повоєнних років. Так, він визначає найбільш вживані стратегії як жителів міст, так і селян. Автор доходить висновку, що пережитий досвід негативно вплинув на свідомість населення, травмувавши колективну пам'ять громадян та змінивши сприйняття «нормального» життя.⁷

Вагомий внесок у розвиток теми повоєнного голоду зробила українська дослідниця Олександра Веселова. Авторка не тільки написала десятки статей, але й видала у співавторстві з Василем Марочко та Ольгою Мовчан декілька монографій, присвячених проблемі голоду як такої – «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933 1946–1947: Злочини проти народу» (2000)⁸ і (2008).⁹ Окрім цього, дослідниця також упорядковувала декілька збірників документів, зокрема, її зусиллями було зібрано спогади, що стали основою

⁵ Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян // *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х)* / відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ, 2010. – С. 347.

⁶ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ, 2015. – 698 с.

⁷ Швидкий В. Суспільно-політичні настрої та стратегії виживання в умовах голоду 1946–1947 років // *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія* / відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ, 2015. – С. 288.

⁸ Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933 1946–1947: Злочини проти народу. Вид. 2-е., допов. – Київ, Нью-Йорк – 240 с.

⁹ Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Дрогобич, 2008. – 273 с.

для збірника під назвою: «Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей» (2019). Також спеціальними дослідженнями теми голоду 1946–1947 рр. займаються й інші спеціалісти з Інституту історії України. Зокрема, Віктор Крупина вивчає настрої населення України у перші повоєнні роки¹⁰, а феномен соціальних девіацій громадян у роки голоду¹¹ досліджує Олег Рабенчук.

Монографія «Повсякденний сталінізм. Київ і кияни після Великої війни» Сергія Єскельчика написана автором про повсякденне життя киян в часи пізнього сталінізму.¹² Автор висвітлює політичні та соціальні зміни після звільнення Києва від німецької окупації, аналізує дії влади у перші повоєнні роки та їхню політичну взаємодію із населенням. Дане дослідження розкриває питання політичних ритуалів, що були запроваджені після війни радянською владою та реакцію на них жителів Києва.

Однією з основних робіт, що безпосередньо пов'язані із комунікацією, є дослідження Франсуа Нерара «П'ять відсотків правди» (2011).¹³ Дана праця стосується практики доносів у 1928–1941 рр. Аналізуючи культуру написання скарг у Радянському Союзі до початку Другої світової війни, автор виокремлює написання листів до газетних редакцій та органів влади як її складові. Зокрема, дослідник висвітлює структуру роботи редакцій газет з надісланими листами громадян та роль газети у політиці тоталітарної держави.

Ще одним важливим науковим колективним дослідженням, що пов'язане із соціальною політикою держави, є колективна монографія «Советская социальная политика: сцены и действующие лица 1940–1985»

¹⁰ Крупина В. О. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 13. – С. 265–270.

¹¹ Швидкий В. П. Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 142–164.

¹² Єскельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ і кияни після Великої війни. – Київ, 2018. – 306 с.

¹³ Нерар Ф. К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – 398 с.

(2008).¹⁴ Зокрема, важливою для нас є стаття Катерини Чуєвої: «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной Войны». Авторка аналізує взаємини інвалідів із державою у перші повоєнні роки. Досліджуючи скарги та опубліковані листи інвалідів до газет, авторка доходить висновку, що скарги були єдиним способом заявити владі про свої проблеми і легітимно відстоювати свої інтереси.¹⁵

Дисертаційний рукопис російської соціологині Олени Богданової «Обращения граждан в органы власти как опыт отстаивания своих интересов в условиях позднесоветского общества: 1960–1970-е годы» (2006)¹⁶ також є цінним внеском у вивчення комунікації населення з владою. Дана робота розкриває специфіку взаємин між радянськими громадянами та владними структурами. Зокрема, важливим для нас є виокремлені авторкою статусні відносини, що мали вагоме значення у радянському суспільстві упродовж усього існування СРСР. Дослідниця доходить висновку, що статус скаржника безпосередньо впливав на долю прийнятого владою звернення.

Для розуміння загального повоєнного контексту важливими для нас також були: другий том колективного історико-економічного дослідження: «Економічна Історія України» (2011)¹⁷. Зокрема, розділ «Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955)» авторства Володимира Барана. Стаття Олега Бажана, що також стосується розвитку промисловості у період

¹⁴ Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940 – 1985 / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – Москва, 2008. – 376 с.

¹⁵ Чуева Е. «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной Войны» // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940 – 1985 / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – Москва, 2008. – С. 96–120.

¹⁶ Богданова Е. А. Обращения граждан в органы власти как опыт отстаивания своих интересов в условиях позднесоветского общества: 1960–1970-е годы. Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04. – Санкт-Петербург, 2006. – 185 с.

¹⁷ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження – Київ, 2011. – Т. 2. – 608 с.

пізнього сталінізму: «Особливості відбудовчого періоду в Українській СРСР в другій половині 40-х–на початку 50-х років ХХ ст.».¹⁸

Найважчий науковий доробок щодо політичної та соціальної історії України повоєнної доби є достатнім для вивчення проблеми. Водночас, брак літератури, що присвячена вивченню як Запорізької області у повоєнний період, так і питанню комунікації населення з владою, визначає актуальність нашого дослідження. Так, у роботі було використано лише колективну монографію «Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945»¹⁹ та статтю Валерія Мороко «Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами)».²⁰

Джерельна база. Основою нашого дослідження стали матеріали Державного архіву Запорізької області. Зокрема, фонд П-102 (опис 2), фонд Р-1335, (опис 14), фонд Р-353 (опис 3). Справи (політінформації, довідки, звіти, стенограми, протоколи рішень засідань виконавчого комітету тощо), що зберігаються у цих фондах фондів, стосуються повсякденного життя мешканців Запорізької області у 1946–1947 рр. Окрім цього, були опрацьовані джерела з Центрального державного архіву громадських об'єднань України, фонд 1 (Центральний комітет комуністичної партії України) опис 23, зокрема, звіти про діяльність Запорізької області протягом перших повоєнних років.

Також, у роботі були використані матеріали, що були оприлюднені у двох обласних газетах: «Большевик Запорожья» (січень–грудень 1946–1947 рр.) і «Червоне Запоріжжя» (квітень–грудень 1947 р.).

Іншу групу джерел складають опубліковані спогади з трьох збірок документів: «Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали», «Спокута.

¹⁸ Бажан О. Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській СРСР в другій половині 40-х–на початку 50-х років ХХ ст. // Наукові записки: Історичні науки. – Київ, 2005. – Т. 41. – С. 20–28.

¹⁹ Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / наук. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2013. – 415 с.

²⁰ Мороко В. М. Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ; Донецьк, 2001. – С. 250–255.

Альманах. № 8 – 9: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Статті, документи, спогади» та «Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей». Враховуючи специфіку еґо-документів, ми не можемо цілком покладатися на викладені у свідченнях дані як на достовірні факти. Водночас, травмована пам'ять очевидців голодних років надає нам можливість прослідкувати способи виживання у повоєнні часи.

Структура роботи відповідає завданням та меті дослідження і складається зі вступу, трьох розділів та підрозділів, висновків, списку джерел та літератури.

У першому розділі розглянуто стан відбудовчих процесів у промисловому та сільськогосподарському секторах Запорізькій області, а також проаналізовано стратегії виживання та настрої населення під час повоєнного голоду. Другий розділ присвячено офіційним формам комунікації між жителями області та владними структурами. Зокрема, висвітлені проблеми, з якими звертались громадяни до виконавчих комітетів, і листи-скарги, що публікувались в обласних газетах. Розглянуто організацію роботи із заявами, а також проаналізовано зміст та риторику опублікованих листів. У третьому розділі здійснена спроба з'ясувати реакцію влади на запити населення, а також ефективність комунікації як способу вирішити особисті проблеми.

РОЗДІЛ 1.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ У РОКИ ПОВОЄННОЇ КРИЗИ

1.1. Відбудова Запорізької області після Другої світової війни

Після завершення Другої світової війни, за офіційними даними, матеріальні збитки УРСР становили 42% від загальних втрат Радянського Союзу. Зруйнованими були майже 30 тис. сіл, 714 міст і містечок, 16,1 тис. промислових підприємств та знищенні 319 тис. селянських господарств (тільки на Лівобережній Україні) потребували відновлення.²¹ «Повоєнна відбудова промисловості і сільського господарства» розпочалася із затвердженням четвертого п'ятирічного плану на 1946–1950 рр., що ставив за мету не тільки відновити довоєнний рівень народного господарства, але й перевищити його у галузі важкої промисловості.²²

На 1946–1947 роки державний план передбачав відновлення усіх важливих об'єктів індустрії, електроенергетики і залізничного транспорту. У першу чергу, влада розпочала відбудову металургійної промисловості, для цього були реконструйовані Запоріжсталь, Азовсталь, Криворізький, Єнакіївський заводи та інші.²³ За офіційними даними, у перші повоєнні роки підприємствам вдалось досягти 95% показників довоєнного рівня.²⁴

Ще одним стратегічним промисловим напрямком вважалась вугільна галузь. За тими ж офіційними даними, за п'ять років вдалось поновити

²¹ Баран В. К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) // Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. – Київ, 2011. – Т. 2. – С. 366–379.

²² Там само. – С. 371.

²³ Бажан О. Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській СРСР в другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст. // Наукові записки: Історичні науки. – Київ, 2005. – Т. 41. – С. 20.

²⁴ Баран В. К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) // Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. – Київ, 2011. – Т. 2. – С. 373.

129 зруйнованих шахт Донбасу і почати будівництво 60 нових, загальною потужністю у 83, 8 млн т на рік. У електроенергетичній сфері, паралельно із відбудовою теплових станцій – Криворізької, Харківської, Зуївської та інших, розгорнулось будівництво нових електростанцій в Одеській та Київських областях. Упродовж п'яти років виконання державного плану промислове виробництво зростало швидкими темпами, у результаті чого, Україна у 1950 р. перевищила на 15 % довоєнний рівень.²⁵

У сільському господарстві ситуація виявилась більш складною. Зважаючи на те, що реконструкція індустріального комплексу для держави була пріоритетною, розвиток села фінансувався з бюджету за залишковим принципом. Офіційно втрачені за період війни 50 % тракторів та комбайнів,²⁶ зменшення поголів'я великої рогатої худоби та посівних площ у колгоспах призвели до того, що більшу частину польових робіт виконувати практично вручну. До того ж, основною робочою силою були жінки. Прийнятий п'ятирічний план відбудови, як і в ситуації з промисловістю передбачав перевищення результатів довоєнного рівня на 27 % у сільськогосподарському виробництві. Попри відсутність достатнього технічного забезпечення, у плані зазначалося про збільшення посівних площ на 2 млн га порівняно з 1945 р. Окрім цього, держава також збільшила початковий план кампанії 1946 року з хлібозаготівель з 340 до 362 млн. пудів.²⁷

Через посуху, що мала місце навесні – влітку 1946 року, українським селянам вдалось зібрати тільки 60% від запланованого, враховуючи насіннєві запаси.²⁸ Передбачене за планом збільшення валового збору сільськогосподарських культур не було реалізоване. Середньорічний валовий

²⁵ Бажан О. Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській СРСР в другій половині 40 - х – на початку 50-х років XX ст. // Наукові записки: Історичні науки. – Київ, 2005. – Т. 41. – С. 22.

²⁶ Баран В. К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) // Економічна історія

України: історико-економічне дослідження: в 2 т. – Київ, 2011. – Т. 2. – С. 378.

²⁷ Даниленко В. М., Романюк І. М. Динаміка сільськогосподарського виробництва // Історія українського селянства: нариси в 2-х т. – Київ, 2006. – Т.2. – С. 374.

²⁸ Там само.

збір у 1947–1950 рр. був нижчий на 31% від такого ж показника у 1940 р. Урожайність у повоєнний період також була гірша і, навіть за офіційними даними, – становила лише 8,3 ц з гектара, порівняно із 12,4 ц з гектара у 1940 р.²⁹

Відбудова Запорізької області почалась одразу після звільнення території з-під німецької окупації у жовтні 1943 року. У першу чергу, вона зачепила важку промисловість, яка відігравала провідну роль у радянській економічній політиці. До 1946 року майже усі промислові та енергетичні підприємства області відновили свою роботу або ж активно відбудовувались.³⁰ Серед найважливіших об'єктів можемо назвати наступні: ДніпроГЕС, «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», «Комунар» та інші. Загалом, ще до завершення Другої світової війни в області почали функціонувати 90 % підприємств всесоюзного значення.³¹

Намагаючись швидко відновити важливі промислові центри, керівництво держави почало масово відправляти колгоспників, селян та містян з різних регіонів на великі будівництва, такі, як Дніпробуд, метою якого було відновити гідроелектростанцію у найкоротші терміни. У 1945 році на будівельні майданчики, за офіційною статистикою, з'їхалось близько 20 тис. людей з 22-х сільських районів області.³² Основним людським ресурсом для відновлення промисловості вважались випускники ремісничих шкіл та шкіл фабрично-заводського навчання (далі – ФЗН). Частіше за все, у такі школи набирали вихідців із сіл, яких готували протягом 6 місяців, навчаючи різноманітним спеціальностям у галузі металургії, вугільної промисловості та будівництва.³³

²⁹ Там само. – С. 372 – 373.

³⁰ Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / наук. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2013. – С. 354.

³¹ Там само. – С. 359.

³² Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Запорізька область / Ред. кол. тома: Петрикін В. І. (гол. редкол.), АН УРСР. Інститут історії. – Київ, 1970. – С. 50.

³³ *Фильцер Д.* Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. – Москва, 2011. – С. 57.

Сільське господарство також потребувало відновлювальних робіт, особливо, враховуючи потенціал Запорізької області, яка мала найбільшу в УРСР площу орних земель для посівів. За офіційними даними, у 1944 р. роботу відновили 1236 колгоспів з 1608, які функціонували на території Запорізької області.³⁴ На якість врожаю неабияк впливала відсутність технічного забезпечення та другорядна роль сільськогосподарського сектору у розвитку економіки. Така політика призвела до того, що у 1945 році було охоплено під посіви лише 65,7 % усієї землі, а наступного року – 80%.³⁵

Звіт про діяльність Запорізького обкому КП(б)У за 1946 р. свідчить, що під час сільськогосподарської кампанії здебільшого використовувалась жива тяглова сила: у тому числі 27, 5 тис. коней, 8250 волів і 34,8 тис. корів колгоспників.³⁶ У 1946 році в посівній кампанії брали участь більше 225 тис. працездатних колгоспників. Урожай усіх сільськогосподарських культур влітку того ж року був низьким, а план поставок хліба державі був виконаний лише на 48,1 %.³⁷ Зібрані врожаї повністю віддавались на потреби держави. Якщо врахувати й несприятливі природні умови (посуху навесні – влітку 1946 року), село залишалось без можливості себе прогодувати, що призвело до повоєнного голоду.

Перші свідчення про продовольчу кризу в Україні датовані весною 1946 року. Тоді, наприклад, військово-польова цензура МДБ УРСР виявила 171 приватний лист, надісланий жителями Запорізької області, у кожному з яких йшлося про скрутне матеріальне становище і перші ознаки голоду. Зазвичай, листи писали до родичів, що служили в армії і мали можливість допомогти матеріально.³⁸ Зокрема, жителька Якимівського району М. Г. Самойленко так писала своєму синові: *«Хотя бы одно письмо прислал,*

³⁴ Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / наук. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2013. – С. 358.

³⁵ ЦДАГОУ – Ф. 1.– Оп. 23.– Спр.4234 – Арк. 33.

³⁶ Там само. – Арк. 35.

³⁷ Там само. – Арк. 36.

³⁸ Рабенчук О. П. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. –2008. – Вип.13. –С. 272.

*хоть немного помог бы нам, мы бы рады были, если бы хоть крошечку хлеба в доме увидели».*³⁹ Свідченням про скрутне голодне становище є і лист жителя Верхньохортицького району Т. І. Майтакова: *«Едим жолуди, макуху, бураки и шкурки от картофеля, вот какой хлеб мы едим, и собака его кушать не будет».*⁴⁰ Водночас, ці приклади свідчили радше про невиконання колгоспниками достатньої кількості зерна за трудовень і не набули ще масового характеру, порівняно з січнем – березнем 1947 р.⁴¹

Житель села був традиційно обмежений у доступі до ресурсів. Основним джерелом існування селянина залишались трудовні. Нарахування заробітної плати селянам здійснювалась після завершення хлібозаготівельної кампанії у вигляді натуральної продукції. При цьому, радянська влада вважала, що колгоспники можуть самостійно забезпечити себе харчами з власних присадибних ділянок, хоча для населення цей спосіб залишався лише додатковим продовольчим ресурсом.⁴²

У результаті посухи 1946 р. Запорізька область не виконала план із хлібозаготівлі. Судячи з доповідної записки секретаря Великобілозерського РК КП(б)У Василяка, від 4 січня 1947 р., колгоспи району за період заготівельної кампанії 1946 р. у середньому зібрали по 3,7 ц з гектару, а в 10 колгоспах лише 1,8 ц.⁴³ Наявність такого скудного врожаю означала, що працівники колгоспів отримували на наступні 10 місяців усього від 100 до 250 гр. зернових культур за 1 трудовень.⁴⁴ До проблеми виживання на таку

³⁹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. НАН України; Інститут історії України / упоряд. О.М. Веселова. – Київ, 1996. – С. 28.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Рабенчук О. П. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення. – С. 272.

⁴² Детальніше див.: Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2011. – Т. 2. – С. 378–391; Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / від.ред. В.А. Смолій. – Київ, 2006. – Т.2. – С. 353–372.

⁴³ Спокута. Альманах. № 8–9: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.): статті, документи, спогади / керівник ред. кол.: П. П. Ребро. – Запоріжжя, 2008. – С. 365.

⁴⁴ Там само.

мізерну заробітну плату додалась ще й колективізаційна державна політика, яка вимагала від колгоспників здачі усього наявного хліба.⁴⁵

Реакцією на такі заходи стали масові приховування зерна та ігнорування вимог місцевих керівників. Наприклад, у постанові виконкому Запорізької обласної ради депутатів трудящих про хід заготівлі хліба в районах області від 23 серпня 1946 р. у затриманні заготівельної кампанії були звинувачені голови колгоспів і радгоспів. Оскільки вони начебто затримували хліб на токах, приховували зерно, видавали колгоспникам на трудодні, використовували на внутрішні потреби колгоспу більше дозволених державою 15 % хліба.⁴⁶ Зокрема зазначалося, що у колгоспі «Ударник» Михайлівського району у 30 ц відходів було 70 % якісного зерна, у колгоспі «III-й Інтернаціонал» Гуляйпільського району залишали більше ніж 50 % зерна у залишках після обмолоту.⁴⁷ А станом на жовтень 1946 р., у кожному з 1229 колгоспів, на думку керівників області, зберігалось приховане у відходах зерно та кукурудза.⁴⁸

Однак, представники обласної номенклатури, а саме тодішній перший секретар Запорізького обкому Леонід Брежнєв і голова виконкому облради трудящих депутатів В. Пономаренко, звернулися по допомогу до республіканської влади тільки у березні 1947 року. У листі від 22 березня 1947 р. до секретаря КП(б)У Лазаря Кагановича зазначалося про важке матеріальне становище населення області, яке склалося у результаті посухи і припинення поставок хліба для працівників області в жовтні 1946 р.⁴⁹

Обласна партійна верхівка офіційно визнала 638 смертельних випадків та засвідчила, що 50 тис. осіб хворіли на дистрофію у лютому – березні

⁴⁵ Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933 1946–1947: Злочини проти народу. – Київ, 2000. – С. 161.

⁴⁶ Рабенчук О. П. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 279.

⁴⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 70. – Арк. 165 – 166.

⁴⁸ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 240. – Арк. 14, зворот.

⁴⁹ ДАЗО. – Ф П-102. – Оп. 2. – Спр. 641. – Арк. 55.

1947 р.⁵⁰ Водночас, за сучасними даними дослідників, пік смертності голодуючого населення прийшовся на кінець зими-початок весни 1947 року, у той же час за 1947 рік у 16 областях України від голоду загинуло близько 186 тис. осіб і зафіксовано близько 1 млн. хворих.⁵¹ За приблизними даними, кількість жертв від повоєнного голоду у Запорізькій області складає до 100 тис. осіб.⁵²

Про матеріально-побутовий стан населення у повоєнний період яскраво свідчать неналежні умови проживання. За даними дослідниці Олени Ісайкіної, у Запорізькій області міські квартали були зруйновані на 63 %, ⁵³ саме тому робітники, які жили у великих населених пунктах, були змушені мешкати у кімнатах гуртожитків по 40 осіб, проживати у землянках або зруйнованих будівлях.⁵⁴ Про складні умови на будівництві Дніпробуду ми дізнаємося з політінформацій, зібраних міськкомрами та райкомами Запорізької області за 1946 рік. Це були дані, що збиралися для «контролю за настроями населення». Наявна інформація свідчить про велику кількість скарг від робітників промислових центрів області як на умови проживання, так і на умови харчування. Наприклад, жителі гуртожитків № 13, 14, які працювали на Дніпробуді, казали: *«что если бы нам устроили жилье, так как людям и кормили лучше, мы бы остались на работе и после истечения срока нашего договора, а то не дождемся когда уже отсюда уйдем»*.⁵⁵ Щодо харчування працівники висловлювалися наступним чином: *«что жиры заменили мукой, причем мука похожа на мякину, надо в эту «муку» мешать хорошей муки тогда спечешь хлеб»*.⁵⁶

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х) / відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ, 2010. – С. 340.

⁵² Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / наук. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2013. – С. 11.

⁵³ Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.). Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. Драгоманова. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 49.

⁵⁴ Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / наук. ред. Ф. Г. Турченко. – С. 360.

⁵⁵ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 264. – Арк. 4.

⁵⁶ Там само.

Зауважимо, що відповідно до трудового законодавства Радянського Союзу, робітник, який підписував трудовий договір із підприємством, був обмежений у своїх пересуваннях та зобов'язувався відпрацювати певний строк. Самовільне залишення місця роботи каралось позбавленням волі на строк від 3 до 10 років,⁵⁷ напевно, саме це і стримувало жителів гуртожитків № 13, 14. Зрештою, жахливі умови праці, проживання та харчування змушували робітників залишати підприємства. Так, наприклад, за даними Дональда Фільцера, вчинило сто осіб на Дніпробуді у вересні 1946 року.⁵⁸

Отже, після завершення Другої світової війни радянська влада проголосила масштабну відбудову народного господарства. У першу чергу форсоване відновлення стосувалось індустріального комплексу країни. Запорізька область як розвинутий промисловий регіон активно була залучена до цього процесу. У той же час, держава приділяла менше уваги сільськогосподарському сектору. Несприятливі погодні умови влітку 1946 р. призвели до посухи, що не дала змоги державі виконати хлібозаготівельний план. У результаті, проведена колективізаційна політика влади, посушливе літо, матеріально-побутові труднощі населення змусили громадян шукати способи для виживання.

1.2. Стратегії виживання населення під час голоду у перші повоєнні роки

Повоєнний голод як явище і проблема офіційно не визнавався радянською владою. У партійних документах це явище зазвичай характеризується як «тяжелое материальное положение», «затруднительное положение в вопросах продовольственного снабжения» тощо, єдиною причиною яких вважалась посуха весни – літа 1946 року.⁵⁹ Від цього

⁵⁷ *Фильцер Д.* Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. – Москва, 2011. – С. 23.

⁵⁸ Там само. – С. 88.

⁵⁹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 650. – Арк. 1–35.

природного катаклізму передусім постраждали селяни південних регіонів України. Найбільше – Ізмаїльська, Одеська, Херсонська, Миколаївська області. Однак, Запорізька область як аграрний південно-східний регіон також зазнала великих збитків.

Матеріали обласної наради уповноважених Запорізького обкому КП(б)У із хлібозаготівель, проведеної 9 жовтня 1946 р., свідчать про незадовільну ситуацію зі збором врожаю. Піклуючись про своєчасне виконання плану хлібозаготівлі, владні структури вимагали від селян здавати і перевіряти відходи, які залишались після збору врожаю, зазначаючи, що *«Это не отходы, это не очищенный хлеб»*.⁶⁰ Для досягнення результату у «боротьбі за хліб» Брежнєв пропонував покарати причетних до приховування хліба: кладовщиків, заступників голів колгоспів, а якщо *«..это случайный человек, то не жалко его исключить из партии, очиститься от таких людей в партии»*.⁶¹

Голови колгоспів та сільрад іноді використовували своє становище для того, щоб допомогти селянам. Наприклад, у вересні 1946 р. у селі Кірово Оріхівського району без відома районних організацій був створений драматичний гурток. Голова сільради санкціонував виділення продовольчих карток на 25 молодих колгоспників. Отримуючи хліб, ті навіть перестали працювати на землі.⁶² Усього «незаконно» у цьому селі отримували хліб 87 колгоспників.⁶³ У тому ж місяці у Чернігівському районі було перевищено дозволений контингент на 500 осіб, у Куйбишевському – на 802, Пологівському – на 116, Розівському – на 46 осіб.⁶⁴ Загалом перевищення контингенту місцевими керівниками було притаманне не тільки містам, а й районним центрам області.

⁶⁰ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 240. – Арк. 26.

⁶¹ Там само. – Арк. 45.

⁶² ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 244. – Арк. 11.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

У Великобілозерському районі районний військовий комісар з січня 1946 р. отримував дві хлібні картки, одну як офіцер Червоної Армії, іншу – у райспоживспілці.⁶⁵ У цьому ж районі секретар райспоживспілки Лисенко видавала колгоспникам картки на харчування, що призначалися робітникам та тим, хто перебував на їхньому утриманні.⁶⁶ Такі випадки свідчать про швидке пристосування населення області до умов, що створились у результаті нестачі продуктів харчування. Жителі районних центрів шукали різні способи забезпечення своїх сімей хлібом. Хоча більшість селян шукали порятунку на підприємствах, масово полишаючи колгоспи (в УРСР з 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. кількість працездатного сільського населення зменшилась на 283, 9 тис. осіб⁶⁷), декому вдавалося виживати за рахунок соціальних зв'язків на місцях.

Станом на 22 жовтня 1946 р. у колгоспі «Воля» Червоноармійського району колгоспники також не виконали зобов'язання перед державою щодо видачі зерна. Селяни приховували 62 ц під виглядом насіння, а також 15 ц у відходах, що не були враховані у бухгалтерських звітах.⁶⁸ Такі практики використовувались колгоспникам до завершення хлібозаготівельної кампанії, яка тривала до кінця 1946 р. Саме колективізаційна політика держави призвела до «чрезвычайно тяжелого положения», про яке звітували секретарі Якимівського, Василівського, Великобілозерського РК КП(б)У в обласні структури у січні 1947 року і просили надати *«..немедленной помощи продуктами и прежде всего – хлебом»*⁶⁹ колгоспникам і у тому числі комуністам.

Період кінця зими – початку весни 1947 р. став чи не найбільшим викликом для селян. Завершена хлібозаготівельна кампанія, під час якої

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само – Арк. 11–11а.

⁶⁷ Ковнак Л. В. Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 13. – С.62.

⁶⁸ Спокута. Альманах. № 8–9: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Статті, документи, спогади / керівник ред. кол.:П. П. Ребро. – Запоріжжя, 2008. – С. 356.

⁶⁹ Там само – С. 363.

забирали також і насіннєві запаси, економія державного хліба, що передбачала зменшення постачання продуктів харчування для утриманців пільгової категорії населення (інваліди, багатодітні, сироти та ін.) з сільської місцевості, а також початок холодної пори року, тобто припинення доступу до природних ресурсів, знижували і так невеликі шанси на виживання мешканців села.

Спогади очевидців повоєнного голоду є одним із небагатьох джерел інформації про повсякдення селян у 1946–1947 рр. Судячи з них, найбільш поширені способи вижити були пов'язані із пошуками будь-якої доступної їжі. Переважна більшість проаналізованих спогадів свідчить про повну відсутність харчів у селян. Відібраний адміністрацією хліб вони повинні були компенсувати харчовими продуктами. Спочатку такою компенсацією слугували овочі з присадибних ділянок, худоба, а потім й усі тварини, що залишались у селах. Після цього доступним в якості джерела поживних речовин ставали лише трава, лобода, коріння дерев та ховрахи (про них, як про своїх рятівників, свідки згадують найчастіше) ...*«Мені дуже запам'яталося, як я виливав ховрашків як у перший голодомор 1932–1933 років, так і в другий – 1946–1947 років. Завдяки їм і вижив, та й не тільки я. Маю надію, що колись тому ховрашку, який рятував нас від голодної смерті, буде встановлено пам'ятник...»*⁷⁰, – свідчить Максим Мяло, житель м. Запоріжжя.

*«В ту зиму михайлівців виручали буряки. Їхня вартість злетіла до небес. Хто на своєму городі мав багато буряків, став «олігархом». За буряком до цих людей залазили вночі, як за коштовностями»*⁷¹, – зазначає Юрій Гапон, колишній мешканець районного центру Михайлівка Запорізької області. Маємо і таке свідчення: *«Пам'ятаю як ходили ми з мамою у степ пізньої осені у надії знайти у землі чи то мерзлу картоплину, чи то бурячину. Цим і жили. Ходили діти також збирати колоски, дивлячись уважно, щоб не дай,*

⁷⁰ Там само. – С. 466.

⁷¹ Там само. – С. 454.

Бог, якийсь не пропустити»⁷², – Катерина Дорофєєва, нині проживає у м. Запоріжжя.

Географічне розташування населених пунктів відігравало важливу роль під час голодних років, а іноді було вирішальним чинником у боротьбі за життя. Так, наприклад, наявність водних ресурсів означала можливість прохарчуватися. Жителька Приазовського району Олександра Арабажийська згадує: *«Село знаходилося за 4 км від моря, тому підлітки і старі кожні 3–4 дні ходили до моря. Кожна сім'я мала свій човен, і тому зводили кінці з кінцями завдяки пійманій рибі...Селище вижило завдяки морю»⁷³* Іван Дерев'янка, який зараз мешкає у м. Запоріжжя, також вказує про наявність річки як джерела їжі: *«Багатьох моїх односельців врятували ховрахи та наша річка Гайчур (авт. – знаходиться поблизу м. Гуляй-Поле). У ній водилося багато молюсків. Люди приходили до річки і збирали їх...Вони нагадували вареники»⁷⁴*

Окрім цього, одним із способів дістати продукти харчування та врятуватися від голодної смерті для жителів посушливих регіонів республіки були поїздки у Західну Україну. Органами транспортної міліції у червні 1946 р. з потягів було знято 62, 5 тис. осіб, які прямували у західні регіони, а за двадцять останніх днів липня майже 98 тис.⁷⁵ Основними причинами для міграції населення були сприятливі погодні умови (Західна Україна не була уражена природним катаклізмом), а також відсутність колгоспів як основної одиниці господарювання в селі. Протягом 1939–1940 рр. у Західній Україні було створено 2866 колгоспів, з яких у лютому 1947 р. функціонувало лише

⁷² Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей / упоряд. В.І. Марочко. – Київ, 2019. – С. 523.

⁷³ Там само. – С. 520.

⁷⁴ *Спокута*. Альманах. № 8–9: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Статті, документи, спогади / керівник ред. кол.:П. П. Ребро. – Запоріжжя, 2008. – С. 471.

⁷⁵ *Гаврилюк О. Н.* Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 102–103.

507.⁷⁶ Вихідці із Запорізької області мігрували заради порятунку від голоду і забезпечення продовольчими товарами своїх сімей. Про це згадує і жителька Запоріжчини Раїса Ліфантій: *«Щоби вижити самим і не дати загинути родинам, тисячі наддніпрянців вирушали по хліб на Тернопільщину, Львівщину, Прикарпаття, Буковину»*.⁷⁷

Доньку голови райспоживспілки – Сіму Мітусову з райцентру Василівки – від смерті врятували друзі/товариші родини, які проживали у м. Вигода Станіславської області (зараз Івано-Франківська). *«У Вигоді я не раз зустрічала мішечників із Наддніпрянщини, довго з ними розмовляла. Колишні фронтовики, молодь і підлітки ходили по хатах, просили дати чогось їстівного, щоби привезти голодуючим сім'ям»*⁷⁸, – згадує жителька Василівського району. Окрім Західної України, що стала основним центром сезонної міграції мешканців посушливих регіонів УРСР і РСФСР, голодуюче населення переміщалося й іншими територіями Радянського Союзу. Дехто наважувався їхати у східні регіони СРСР, наприклад, Марія Зайцева, жителька с. Новомихайлівка Пологівського району, згадує: *«Чтобы облегчить жизнь нашей семьи, отец уехал на заработки в Алма-Ату, откуда высылал посылки с крупами и сушеными фруктами»*.⁷⁹ Очевидиця зазначає, що поштові посилкові відправлення ставали каналом для отримання продукції голодуючим населенням.⁸⁰

Після закінчення війни, Запоріжжя, як стратегічно важливий індустріальний центр загальносоюзного значення, потребував швидкої відбудови. Окрім промислових гігантів активно відновлювались й

⁷⁶ Рабенчук О. П. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 273.

⁷⁷ Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей / упоряд. В.І. Марочко. – Київ, 2019. – С. 526.

⁷⁸ Там само. – С. 528.

⁷⁹ Там само. – С. 525.

⁸⁰ Швидкий В. Суспільно-політичні настрої та стратегії виживання в умовах голоду 1946–1947 років // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ, 2015. – С. 264.

підприємства місцевого значення, такі як насосно-компресорний та консервний заводи у м. Мелітополі,⁸¹ взуттєва і трикотажна фабрики у м. Бердянську⁸², дизелебудівний завод ім. Кірова у м. Токмак⁸³ та інші. Це зумовило постійні потоки міграції як містян, так і селян з різних регіонів. Керівники області, які були зацікавлені у швидкому відновленні виробництва важкої промисловості, намагалися – принаймні на папері – забезпечити жителів міст усім необхідним. Однак на практиці це реалізовувалось далеко не завжди.

Населення, пов'язане з роботою на виробництвах місцевого та загальносоюзного значення у Запорізькій області, намагалося організувати собі належні умови для проживання. Робітники, що чисельно переважали на підприємствах і у містах, отримували продовольчі картки в залежності від професії та значення працівника для підприємства. Зокрема, працівники допоміжних цехів будь-якої галузі мали право викупити 500–600 гр. хліба на день, робітники основних галузей – 700 гр., а від 1 до 1,2 кг отримувала промислова еліта.⁸⁴

Місцева влада, переконувала республіканське керівництво у необхідності надання додаткових продовольчих карток у зв'язку із постійним поповненням контингенту на будівництвах. Наприклад, у січні 1947 р. Брежнєв клопотав перед секретарем ЦК КП(б)У Коротченко про збільшення кількості 1000-грамових карток для працівників на 1 тис., 800-грамових – на 3,5 тисячі, 500-грамових – на 3,7 тис., для дітей та утриманців – на 2 тис. штук.⁸⁵ У цьому контексті є цінними свідчення Анни Ворони, жительки м. Запоріжжя, яка отримувала 700 гр. хліба на день і *«послевоенного голода*

⁸¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Запорізька область / гол. редкол. Петрикін В. І. – Київ, 1970. – С. 430–431.

⁸² Там само. – С. 132.

⁸³ Там само. – С. 654.

⁸⁴ Фильцер Д. Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. – Москва, 2011. – С. 76–77.

⁸⁵ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 633. – Арк. 35.

*не ощущала, поскольку тогда действовала карточная система».*⁸⁶ Очевидиця також вказала на ще один продовольчий ресурс, доступ до якого мали робітники важливих стратегічних підприємств області: *«Больше всего запомнилось то, что крупы и мука были американскими, присланными по помощи».*⁸⁷

Міські ресурси надавали більше можливостей у співставленні із сільськими, однак навіть попри їхню доступність для робітників, цього було недостатньо для виживання. Яскравим свідченням є спогади випускника школи ФЗН у Запоріжжі 1933 року народження Івана Черкашина. У даному навчальному закладі учні мали змогу харчуватися три рази на день протягом усього періоду навчання – шести місяців. При цьому, автор спогадів шукав й додаткові способи прохарчуватися. Він згадував, що під час розвантаження вагонів з овочами, йому вдавалося красти картоплю і капусту. Окрім цього, Іван використовував «хитрий ринок» (за автором), який передбачав можливість купити/продати або обміняти товар.⁸⁸ Майстер, який навчав у школі ФЗН, дозволяв місцевим дітям навідуватись додому на вихідні. При цьому він продовжував замовляти харчування в їдальнях на усю групу, що давало змогу немісцевим учням їсти по 2–3 порції на вихідних.⁸⁹

Ще одним способом вижити в повоєнному місті була спекуляція хлібом, що централізовано постачався державою до їдалень. Працівники їдалень при школах ФЗН давали товар (спечений хліб вагою до 2 кг) Іванові, називали ціну і відпускали на базар. За виконання цього доручення автор спогадів отримував додаткові паї хлібу під час обідніх перерв у навчальному закладі.⁹⁰

⁸⁶ Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей / упоряд. В.І. Марочко. – Київ, 2019. – С. 521.

⁸⁷ Там само. Маючи на увазі повоєнну допомогу міжнародної організації UNRRA (Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови), що надавалась Радянському Союзу США протягом 1946-1947 років.

⁸⁸ Там само. – С.537.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

Спогади випускника ФЗН, робітника «Запоріжсталі» К. Н. Окато, свідчать про те, що наявність продовольчої картки не означала безтурботного життя: *«Щоб одержати хліб по карточці, потрібно було займати чергу в буфеті їдальні в 4 години ранку. Стояли сотні людей – поки виберешся з черги, половину хліба з'їси... В їдальні одні споживали їжу, а інші стояли над ними, щоб потім виллизати миску»*.⁹¹ Дане свідчення одночасно вказує як на перевагу, так і на недолік міста у порівнянні з селом. З одного боку, наявність різноманітних крамниць, їдалень і буфетів давала можливість прохарчуватися у місті, але з іншого черги (явище, не притаманне для села), в яких потрібно було вистояти годинами без гарантії отримання бажаного, частково нівелювали цю перевагу.

Так чи інакше, судячи зі спогадів, від недоїдання страждали і селяни, і містяни. У найкритичніших ситуаціях, які були пов'язані зі складними матеріально-побутовими умовами, працівники підприємств наважувалися на радикальні дії. Зокрема, це були масові втечі з виробництва. Наприклад, 1 – 2 жовтня 1946 р. 100 робітників підсобного господарства заводу «Комунар» залишили виробництво,⁹² а за січень – лютий 1947 р. з будівельного об'єкту «Запоріжбуду» дезертирувала 371 людина.⁹³

По-перше, це було пов'язано із неможливістю отримати якісне житло працівникам, замість якого адміністрація пропонувала новоприбулим випускникам ФЗН жити у бараках.⁹⁴ По-друге, спричиняла невдоволення низька заробітна плата молодих та відповідно низькокваліфікованих робітників, яка не завжди могла покрити навіть витрати на харчування у заводських їдальнях.⁹⁵ По-третє, це обумовлювалось нездатністю забезпечити належні умови праці для своїх підлеглих, що проявлялось у неефективній

⁹¹ Спокута. Альманах. № 8–9: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Статті, документи, спогади / керівник ред. кол.: П. П. Ребро. – Запоріжжя, 2008. – С. 459.

⁹² ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 730. – Арк. 61.

⁹³ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 409. – Арк. 46.

⁹⁴ Там само. – Арк. 48.

⁹⁵ Фильцер Д. Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. – Москва, 2011. – С. 95.

організації обслуговування їхніх потреб. Так, робітникам доводилось стояти в чергах по 2–3 години не тільки під час обідньої перерви на виробництві, але й у магазинах, до яких були прикріплені інші жителі міста (іноді один магазин повинен був обслуговувати до 5 тисяч працівників).⁹⁶ Однак, визначальним чинником стали періодичні продовольчі кризи, наприклад, як на початку жовтня 1946 р. (коли держава зменшувала або урізала постачання хліба для певного контингенту міського населення). Така політика в умовах голоду як мінімум змушувала людей негативно висловлюватися та публічно заявляти про своє скрутне матеріальне становище, а як максимум – мотивувала масово залишати виробництва.

Не дивно, що керівництво заводів практикувало затримку видачі хлібних карток тим, хто прогулював або саботував вихід на роботу. Такими методами користувалися на «Запоріжсталі» і на «Дніпроспецсталі», де за два місяці 1947 року було притримано 488 кг та 110 кг зерна відповідно.⁹⁷ На думку Дональда Фільцера, практика прогулів не була пов'язана зі складними матеріальними умовами для робітників. Він припускає, що це відбувалося через відсутність культури праці у вихідців з села, які починали працювати на підприємствах.⁹⁸ Натомість, покарання на заводах у м. Запоріжжі очевидно виконували дві важливі функції. З одного боку, адміністрація заощаджувала державний хліб, якого і так постійно не вистачало, а з іншого – «виховувала» робітників, притримуючи продовольчі картки під час продовольчої кризи.

Наявні інформаційні повідомлення стосовно проведення перевірок щодо належного розподілу продовольчих карток восени 1946 р. свідчать про те, що жителі міст використовували різні способи для збереження або продажу товарів. Одним із найпоширеніших методів була фальсифікація даних:

⁹⁶ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 48.

⁹⁷ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 633. – Арк. 41.

⁹⁸ *Фильцер Д.* Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. – Москва, 2011. – С. 214.

штучне збільшення списків контингенту населення.⁹⁹ Таким чином, у вересні 1946 року у Запоріжжі було перевищено контингент отримувачів продовольчих карток на 336 осіб та завищені норми хліба для 179 осіб, що загалом призвело до перевищення норми на 6700 кг. У тому ж місяці у м. Мелітополь подібна схема призвела до перевищення норми на 2100 кг.¹⁰⁰ Винними у цих акціях тоді визнавали касирів або начальників карточних бюро, що зловживали своїми повноваженнями.¹⁰¹

Завищенням норм видачі хліба для робітників займалися і на великих підприємствах, таких як: Дніпробуд – виділено додаткових карток 151, Запоріжжялітбуд – 64, Запоріжсталь – 346.¹⁰² У вересні 1946 р., перевіркою обласної комісії щодо правильності постачання хліба населенню міст та сільської місцевості було скасовано картки 40 086 жителів Запорізької області.¹⁰³ У листопаді 1946 р. партійна перевірка контингенту населення, яке почало отримувати державне продовольче постачання, також виявила значну кількість порушень з боку адміністрацій підприємств. Директор Запоріжсталі Кузьмін, як зазначалось, завищив норми видачі хліба 89 робітникам. На Дніпробуді додатково були записані 379 утриманців і дітей, що проживали у селі. Усього у м. Запоріжжя за листопад перевіркою зі списків було виключено 3233 людини, а також зафіксовано 1303 випадки завищення продовольчих норм.¹⁰⁴

Досить часто мали місце крадіжки і спекуляції продовольчими картками на ринках. Наприклад, начальник карткового бюро Ленінського району м. Запоріжжя Н. В. Білодід і касир Вахненко розкрадали картки, частину з яких продавали на ринку, а іншу міняли на товари у магазинах.¹⁰⁵ Подібні

⁹⁹ Долинянська Т. В. Голод в СРСР 1946-1947 років: ретроспективний соціально-політичний аналіз. Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – С. 89.

¹⁰⁰ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 244. – Арк. 11а-12.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само. – Арк. 22.

¹⁰³ Там само. – Арк. 21а.

¹⁰⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3591. – Арк. 84.

¹⁰⁵ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 244. – Арк. 25.

випадки відбувалися і у містах Мелітополі, Гуляй-Поле, Осіпенко, Оріхові, в яких працівники карткового бюро, використовуючи своє становище, розкрадали хлібні картки.¹⁰⁶ До прикладу, у листопаді 1946 р. працівниця Орджонікідзевського райвиконкому м. Запоріжжя, уповноважена з видачі хлібних карток Гусакова забезпечувала себе харчами, отримуючи 4 додаткові картки на неіснуючих робітників.¹⁰⁷

Отже, можливості для виживання у повоєнний час визначались не тільки належністю до певної категорії населення (наприклад – робітників, що отримували продовольчі картки та більш-менш конкурентоспроможну заробітну плату), але й доступом до поширених у місті ресурсів – грошей, ринків, спекуляції, отримання та перерозподілу карток тощо. Такими привілеями користувались або посадовці, які мали владу на місцях, або працівники сфери обслуговування: офіціанти/ки у школах ФЗН і заводах, охоронці, бухгалтери/ки, робітники/ці буфетів та магазинів та ін. Таким чином, містяни шукали не тільки додаткового способу прохарчуватися під час продовольчих криз, а й використовували своє становище задля додаткового джерела заробітку.

Транспортні вузли, такі як залізниця або річковий вокзал, що зосереджувалися у великих населених пунктах, ставали важливим каналом постачання у місто споживчих товарів. У той же час, ризик крадіжок у таких продовольчих осередках був значно вищий, ніж у менших населених пунктах. З докладної записки начальника водного відділу міліції МВС Дніпровського басейну майора Литвиненка від 5 вересня 1946 р. про боротьбу з крадіжками зерна відомо про затримання озброєної групи крадіїв у м. Запоріжжя, яку очолював заступник начальника військової охорони Заготзерно Ф. В. Вінничук. «Угрупування» розкрадало склади Заготзерно, а зерно продавали на ринку міста.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 31.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 30.

¹⁰⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.3485. – Арк. 47.

Розкрадання продовольчих товарів на залізниці також мало місце. На вузлових та лінійних залізничних станціях хліб розкрадався охоронцями. Такі дії спричиняли не тільки складне матеріальне становище жителів міст, але й неможливість організувати належні умови для вивозу зерна, його розвантаження та зберігання у відповідних та пристосованих для цього місцях. Так, наприклад, на станції м. Оріхово після перевірки виявили недостачу у 64 тони хліба з липня по листопад 1946 р.¹⁰⁹ На Запорізькому пункті заготзерна за той же період було зафіксовано 9 випадків розкрадання 435 кг. зерна.¹¹⁰ За інформаціями щодо перевірки якості охорони хліба, на пунктах збереження зерна до 15 жовтня 1946 року відбулось 66 крадіжок: 56 випадків розкрадання хліба робітниками Заготзерна, 7 – охороною і 3 – сторонніми особами.¹¹¹ Таким чином, складне матеріальне становище, продовольча криза, а також фактичний доступ до продовольчих товарів провокували жителів міста використовувати злочинні протиправні дії як стратегію виживання у повоєнному місті.

Місцем для потенційної наживи ставали і дитячі будинки. За даними Веніаміна Зими, крадіжки здійснювалися як персоналом, так і адміністрацією цих спеціалізованих закладів. Окрім використання продуктів харчування, що призначалися для дітей-сиріт, працівники дитячих будинків, у тому числі, продавали і виділені Міністерством охорони здоров'я дитячий одяг і взуття.¹¹² У Запорізькій області станом на 1 березня 1947 року функціонувало 26 дитячих будинків, розрахованих на 3750 осіб. Окрім того, що постраждалих дітей було насправді набагато більше, проблема також полягала і у недостатньому фінансуванні закладів. Навіть попри те, що для Запорізької області Міністерство фінансів і Міністерство просвіти УРСР

¹⁰⁹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 378. – Арк. 27.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3485. – Арк. 57.

¹¹² *Зима В. Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – Москва, 1996. – С. 83.

встановили ліміт на харчування для 4 тис. осіб, але фактично, їжею забезпечувалось тільки 3333 дитини.¹¹³

Часто батьки вже у безвихідному стані залишали своїх опухлих, обморожених або виснажених дітей у громадських місцях або біля дитячих будинків та дитячих кімнат міліції. За спогадами Марії Жовніренко, жительки м. Гуляй-Поле, постраждалі від голоду залишали дітей у такий самий спосіб і навесні 1947 року *«біля входу в райздороввідділ»*.¹¹⁴ У січні 1947 р. у Запорізькій області функціонувало 2 дитячих приймачі, до яких за місяць було доставлено 136 особи, а за першу половину лютого вже 185. За півтора місяці 236 дітей було залишено вихідцями із сільської місцевості.¹¹⁵ Сільські діти не мали належного соціального захисту з боку державних інституцій і, таким чином, ставали найбільш вразливою категорією населення.¹¹⁶

Станом на 1 лютого в області нараховувалось 1942 дитини-сироти, які були під патронатом.¹¹⁷ Патронат дозволялося встановлювати над дітьми-сиротами у віці з 5 місяців до 14 років, він проводився на добровільних засадах та передбачав, що опікуни отримуватимуть матеріальну допомогу від держави. Малолітнім дітям до 4-х років держава виплачувала кошти у розмірі 300 крб. на місяць, тим, хто старше – 50 крб. Як стверджує Олена Зубкова, бідні родини могли підписувати такий договір заради додаткових надходжень у сімейний бюджет.¹¹⁸ Хоча навіть додаткові виплати не були гарантією безтурботного життя. Про це свідчить той факт, що з 236 залишених сільських дітей, 22 особи перебували раніше під патронатом¹¹⁹.

¹¹³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 632. – Арк. 34–35.

¹¹⁴ Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей / упоряд. В.І. Марочко. – Київ, 2019. – С. 524.

¹¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 632. – Арк. 41.

¹¹⁶ Зубкова Е. Ю. Дети войны: положение и стратегии выживания беспризорных и безнадзорных детей в СССР 1942–1948 гг. // Российская история. – 2016. – № 5. – С. 56.

¹¹⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 632. – Арк. 41.

¹¹⁸ Зубкова Е. Ю. Дети войны: положение и стратегии выживания беспризорных и безнадзорных детей в СССР 1942–1948 гг. – С. 63.

¹¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 632. – Арк. 41.

Мали місце випадки, коли на проживання у дитячих будинках залишали не тільки сиріт. Батьки домовлялися із директорами таких закладів і рятувати дітей від голодної смерті, покидаючи їх на певний термін, до моменту покращення матеріального становища.¹²⁰ Жителька Запоріжжя Вікторія Мостова згадувала: *«Була я в дитячому будинку. Мама вблагала директора, щоб я хоч їсти приходила туди. Сиділа з такими ж дистрофіками біля їдальні і бачила, як возом привозили дітей, що вже не могли ходити»*.¹²¹

Місто створювало ще декілька можливостей для дітей. Наприклад, у школі № 1 м. Запоріжжя дітей «підгодовували», про це пише жителька Запоріжжя Людмила Дьоміна:

*Але в школу намагалася ходити, бо там давали нам маленьку булочку грамів на 30 і чай...А ще дуже раділа, коли мені доводилося допомагати мамі мити каструлі в школі ФЗН, де вона працювала прибиральницею. З цих каструль можна було ножем нашкребти трохи пригорілої каші з перловки чи кукурудзи.*¹²²

Однак, такі приклади були радше виключенням з правил. Більшість дітей була змушена жебракувати на вулицях міст, частина з них втратила рідних на фронтах Другої світової війни, частина – у результаті голоду. У Радянському Союзі станом на 1 листопада 1947 р. органами МВС, що безпосередньо опікувались питанням безпритульних дітей, було виявлено і влаштовано у дитячі будинки, в школи ФЗН, на виробництва і дитячі трудові колонії 360 тис. дітей.¹²³

Отже, змушені виживати в умовах повоєнної кризи, жителі Запорізької області керувались різноманітними стратегіями пристосування. Усі практики сільського населення зводились до однієї мети – знайти та зберегти джерела харчування. З основних ми можемо виокремити наступні: міграція селян до

¹²⁰ Зубкова Е. Ю. Дети войны: положение и стратегии выживания беспризорных и безнадзорных детей в СССР 1942–1948 гг. – С. 57.

¹²¹ Спокута. Альманах. № 8–9: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Статті, документи, спогади / керівник ред. кол.:П. П. Ребро. – Запоріжжя, 2008. – С. 473.

¹²² Там само. – С. 488.

¹²³ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – Москва, 1996. – С. 82.

міст та містечок для пошуку роботи на виробництвах, приховування зерна, полювання і рибальство. Містяни, а це здебільшого робітники та службовці, в свою чергу мали більше можливостей, адже отримували продовольчі картки на підприємствах. Окрім цього, значною перевагою міста над селом був доступ до важливих транспортних вузлів: залізниці та водного транспорту, а також наявність різноманітних об'єктів інфраструктури: їдалень, лікарень, крамниць, ринків, дитячих будинків тощо.

1.3. Настрої жителів Запоріжчини у 1946–1947 рр.

Хоча економічна і політична системи після Другої світової війни залишились незмінними, повоєнне суспільство після важкої перемоги очікувало на серйозні покращення у повсякденному житті.¹²⁴ Великі сподівання були пов'язані зі змінами у сільськогосподарській політиці радянської влади, насамперед, це стосувалося колгоспної системи. У зв'язку з цим, серед населення розпочали поширюватися чутки про розпуск колгоспів, початок нової війни з державами союзниками та конфлікти у вищих щаблях керівництва, – які напряду були пов'язані із очікуванням скасування колгоспної системи.¹²⁵

У той же час, громадяни розуміли, що передвиборчі кампанії – це одна з небагатьох можливостей для активної взаємодії з представниками влади з метою отримання певних преференцій. Поновлення радянської влади на українських територіях майже одразу свідчило і про повернення політичних ритуалів, що були притаманні сталінській системі. Написання колективних листів до товариша Сталіна, публічні висловлювання на підтримку державної політики, особисте зобов'язання перед керівниками держави виконувати і перевиконувати план – все це було у повсякденному житті пересічного

¹²⁴ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953. – Москва, 1999. – С. 4.

¹²⁵ Там само. – С. 62-63.

громадянина СРСР. Передвиборчі кампанії також виконували функцію політичного ритуалу і створювали умови для символічної взаємодії між населенням і радянською владою. Виборці використовували організаторські та пропагандистські лекції агітаторів не тільки для того, щоб задати питання щодо державної політики, але й для вирішення власних проблем, пов'язаних з низьким рівнем життя.¹²⁶ На думку Сергія Єкельчика, для влади виконання громадянських обов'язків з усіма притаманними ритуалами свідчило про відданість населення радянській владі. У той же час, *«учасники могли надати цим політичним ритуалам іншого значення, чи скористатися ними щоби покритикувати державу»*.¹²⁷

Радянська влада відстежувала політичні настрої громадян при підготовці до виборів у Верховну Раду СРСР та Верховну Раду УРСР. Пов'язано це було з тим, що для радянських високопосадовців було важливим зрозуміти, які настрої панували в суспільстві після звільнення від німецької окупації. Наприклад, за даними Сергія Єкельчика, у Києві передвиборчі кампанії пройшли без явних антирадянських виступів.¹²⁸ У Запорізькій області переважна більшість населення відкрито підтримувала комуністичну партію. Однак, під час агітаційних заходів у січні 1947 р., перед виборами до Верховної Ради УРСР були зафіксовані і критичні висловлювання громадян.

Прикладом можуть стати свідчення з політінформацій, зібраних агітаторами на місцях під час підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР, які відбулись у лютому 1946 року. Марія Зеленкова, – працівниця у колгоспі «Червоний Прапор» Василівського району, казала: *«Маршал Жуков, на приеме у товарища Сталина, сказал, что он не согласен с политикой Советской власти, что нужно распускать колхозы и из-за чего между ними произошла ссора»*.¹²⁹ Зокрема, Штейман – працівник пекарні

¹²⁶ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ і кияни після Великої війни. – Київ, 2018. – С. 191.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ і кияни після Великої війни. – С.167.

¹²⁹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 255. – Арк. 13.

Мелітопольського Смесшторга – промовляв: *«Меньше бы ходили агитировать, а если уже ходите, то приходите с хлебом»*.¹³⁰ Подібні негативні прояви мали місце і у селах, наприклад у колгоспі ім. Димитрова Приазовського району, колгоспник Савченко свідчив: *«Зачем нам хорошо работать? Хлеб все равно забирают, а колхозникам не дают. Нас все время обманывают, не особенно приятно будет голосовать голодному»*.¹³¹ Зафіксована критика здебільшого стосувалась нестачі продовольчих продуктів, зокрема хліба. Такі висловлювання були небезпідставними, адже саме наприкінці зими – початку весни 1947 року продовольча криза переросла у голод.

Чутки і негативні вислови населення, частіше за все, з'являлися як реакції на політичні заяви, інтерв'ю високопосадовців, публікації державних постанов або через різке погіршення і без того складних матеріально-побутових умов. Окрім моніторингу політичних настроїв населення під час перевибірчих кампаній, влада також слідувала за реакцією громадян на конкретні політичні акції. Так, важливим було почути зворотній зв'язок від суспільства щодо: постанови ЦК ВКП(б) від 16 вересня «Про підвищення зарплати, підвищення пайкових цін і зниження на харчові продукти і промтовари», підписів населення на позики для відновлення народного господарства, труднощів із постачанням хліба восени 1946 року тощо.

Публічні виступи після лекцій агітаторів стали частиною життя громадян у період сталінізму. Демонструючи лояльне ставлення до вищої влади, робітники іноді дозволяли собі критикувати діяльність місцевих структур, тобто державних організацій або представників обласної номенклатури в особі директорів заводів. Наприклад, 16–18 вересня 1946 р. столяр «Запоріжжяліумінбуду» Шабарев, у зв'язку із повідомленням Ради Міністрів СРСР про зниження цін на товари та підвищення заробітних плат, казав:

¹³⁰ ЦДАГОУ – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.4542 – Арк. 28.

¹³¹ Там само.

*Некоторые рабочие говорят, что повысили цены, а никто не скажет, что понизили цены на коммерческие продукты, что прибавили зарплату. Я думаю, нам ясно, что после войны мы еще не оправились, а тут еще засуха, а откуда нам надо ожидать продуктов – не откуда, нам надо свои правильно распределять. Нашим ОРСовцам надо перестраиваться с качеством обедов и снабжением продуктами и товарами рабочих, чтобы меньше шло спекулянтам.*¹³²

Робітниця заводу № 478, Карманова у своєму виступі, щодо повідомленням Ради Міністрів СРСР про зниження цін на товари та підвищення заробітних плат зазначила, що: *«Надо чтобы наши городские организации вели беспощадную борьбу со спекулянтами, а нашим хозяйственникам надо больше интересоваться условиями жизни рабочих нашего завода, особенно надо улучшить работу ОРСов».*¹³³ Деякі робітники Дніпробуду звинувачували адміністрацію у неналежному контролі за несвоєчасною видачею продовольчих товарів та їхньою якістю в їдальнях, у результаті чого створювались великі черги, що призводило до неефективного використання часу працівниками.¹³⁴

Таким чином, робітники з одного боку, демонстрували свою відданість режиму, коли ритуально хвалили державну політику у різних сферах, а з іншого використовували такі публічні виступи задля привертання уваги до реальних проблем, що існували на місцях і які негативно впливали на життя населення: спекуляцію, незацікавленість керівників підприємств у створенні сприятливих умов для проживання, харчування та роботи своїх підлеглих тощо.

Публічні негативні вислови хоча і були рідкістю, зазвичай ретельно відстежувалися інформаторами на місцях, і саме вони проливали світло на реальний стан життя людей. Так, влада слідувала за реакцією населення після того, як у вересні 1946 року вирішила розпочати кампанію щодо

¹³² ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 262. – Арк. 108.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само. – Арк. 118-119

економії хліба. Більша частина громадян ставилась до звістки про завищення пайкових цін із розумінням.¹³⁵ Однак, мали місце і публічні негативні реакції населення, адже постанова від 16 вересня 1946 року передбачала завищення пайкових цін у 2–2,5 р., і, в першу чергу погіршувала умови життя для тих прошарків населення, що отримували продовольчі картки.¹³⁶

Робітники здебільшого скаржились на маленькі зарплати, порівняно із цінами у магазинах та їдальнях. Так, на зборах 17 вересня 1946 р. працівників нафтобази м. Осіпенко, старший моторист Лисенко задався питанням: *«Почему именно в настоящее время увеличили цену на хлеб и другие продукты, когда у нас нет войны»*.¹³⁷ Радянська влада у тому ж місяці ввела надбавку у 110 крб. для тих груп населення, які отримували заробітну плату менше 300 крб. на місяць.¹³⁸ Однак, дехто скептично ставився до партійної допомоги, бо розуміли, що цих застережних заходів все одно буде недостатньо для покращення умов життя. Охоронець Луста на тій самій нафтобазі казав: *«Мне прибавили 110 рублей зарплаты, а у меня на один хлеб будет израсходовано 300 рублей»*.¹³⁹

Після звістки про підвищення пайкових цін за постановою Ради Міністрів СРСР від 16 вересня 1946 р., молоді робітники нарікали: *«Ну нам мяса теперь не придется кушать»*, а також *«как нам теперь жить, мы в день зарабатываем 5–6 рублей, а питание в столовой доходит до 7–8 рублей»*.¹⁴⁰ Робітник-комсомолец заводу ім. С.М. Кірова В. Токмацького району Островнов на комсомольському зібранні 14 вересня сказав: *«при таком питании – пятилетку не выполнишь»*.¹⁴¹

¹³⁵ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953. – Москва, 1999. – С.70-74.

¹³⁶ Баран В. К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) // Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. – Київ, 2011. – Т. 2. – С. 394.

¹³⁷ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 264. – Арк. 10.

¹³⁸ Баран В. К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – С. 394.

¹³⁹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 264. – Арк. 10.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 17.

Жителі міст, переважно жінки, емоційно реагували на постанову Ради Міністрів від 16 вересня про підвищення пайкових цін. Домогосподарка Винницька, навіть після того як отримала додатковий пай, у зв'язку із вагітністю, висловила: *«Теперь детей будем одеколоном и пудрой кормить, так как продукты дорого стоят и денег не хватает, а одеколону и пудры полные магазины и дешево»*.¹⁴² Домогосподарка Гулянська скаржилась: *«Придется с голоду подыхать, так как заработанных денег хватит только выкупить хлеб»*.¹⁴³ Навіть попри те, що рішення про підвищення цін було подано як позитивний підготовчий захід до відміни карткової системи у 1947 р.,¹⁴⁴ громадяни, судячи з виступів, розуміли можливі наслідки державної політики.

Колгоспна система, що не змінилась з довоєнних років, так само передбачала оплату натуральними продуктами за кількістю відпрацьованих колгоспником трудоднів.¹⁴⁵ Зрозуміло, що подібна оплата праці в зруйнованому господарстві у посушливий рік практично не гарантувала заробітку і викликала справедливе обурення населення. Селяни, що працювали на колгоспній землі, навесні 1946 року висловлювалися наступним чином: *«Скоро колхозникам ничего нельзя будет кушать, все надо отдавать государству»*¹⁴⁶, – працівник колгоспу «Червоне Поле» Зразкової сільради Куйбишевського району. У березні 1946 року колгоспниця Марія Вовна Гайчульської сільради Куйбишевського району у приватній бесіді сказала: *«Хоч работай в колхозе хоч не работай всеравно будешь голодный»*.¹⁴⁷ Ольга Ніколаєнко, колгоспниця колгоспу ім. Ворошилова Білоцерковської сільради Куйбишевського району у травні 1946 р. казала:

¹⁴² ДАЗО – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 255. – Арк. 80.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953. – Москва, 1999. – С.74.

¹⁴⁵ Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / від.ред. В.А. Смолій; НАН України; Інститут історії України. – Київ, 2006. – Т.2. – С. 359.

¹⁴⁶ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 264. – Арк. 35.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 31.

*«Зачем сейчас ухаживать за посевами всеравно весь хлеб заберут весь, а мы опять будем так».*¹⁴⁸

«Добровільні» позики від громадян на відновлення народного господарства у 1946 році стали ще однією важливою акцією держави. Усвідомлюючи масштаби повоєнної руїни, влада вимагала грошової допомоги від населення. Проте, акція щодо відбудови промисловості не мала широкої підтримки серед суспільства, а у другій половині 1940-х рр. громадяни або відмовлялись від позик або купували їх на мінімальну суму.¹⁴⁹ Так, у Ново-Миколаївському та Червоноармійському районах Запорізької області на допомогу державі підписалося і розрахувалося готівкою 50 людей у сумі від 7 до 20 тис. крб.¹⁵⁰ У Куйбишевському районі брали участь у займі 5436 осіб і підписалося на 2,522 тис. крб.¹⁵¹ Зрозуміло що, не всюди населення було готове робити такі патріотичні внески для розвитку держави. У колгоспі «Свободный Труд» Гусарської сільради колгоспниця Марія Комиса заявила: *«Я не буду подписываться на заем, государству помогай, а нам государство не помогает, пусть мне государство отдаст отца, которого убили на фронте».*¹⁵²

А у колгоспі «Червоне Поле» Зразкової сільради колгоспник Іван Лось сів на підлогу і заявив: *«Вот напе Вам рванный ботинок, если вам так нужно, пусть сначала государство даст мне обувь и одежду, а тогда и я дам государству».*¹⁵³ А у колгоспі «Вирішальний» Водянської сільради колгоспник виплатив 3 тис. рублів займу, а після цього заявив:

Ну и Советская власть, во всем свобода, только эта свобода хуже чем немецкое принуждение. Вот посмотрите прошлый год я подписался на 1000 руб. и заплатил наличными, нынче заставили подписаться на 3000 руб. и все им мало, нет, лучше б уехал с

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 35.

¹⁴⁹ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ і кияни після Великої війни. – Київ, 2018. – С. 125.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 262. – Арк. 90.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

*сынами и погиб где нибудь вместе с ними, чем жить при этой свободе.*¹⁵⁴

Але найбільш негативні вислови, до яких додалися ще і поодинокі протести, почали проявлятися після погіршення ситуації із постачанням продуктів на підприємства восени 1946 року. Прикладом можуть свідчити інформації від 22 жовтня про настрої населення у зв'язку із труднощами з постачанням хліба у м. Мелітополі.

Здебільшого робітники відкрито висловлювали своє невдоволення, а дехто навіть свідомо саботував роботу: робітниця треста № 4 «Будуправління» № 2 Недова заявила: *«работать не буду пока не дадите полностью хлеба»*,¹⁵⁵ після чого три дні не виходила на підприємство. Робітник того ж самого тресту Посочкін та робітниці Зинов'єва, Цонно, Цирінка вимагали від свого керівника: *«дайте расчет, пойдем работать туда, где нам дадут хлеба»*.¹⁵⁶ На консервному заводі робітниця цеху Єрмоленко в приватній бесіді сказала: *«Вы сами жрете, а нам хлеба не даете, что вынуждена я делать, детей закапывать?»*.¹⁵⁷ Робітниця заготівельного цеху Захарченко в присутності колективу промовила: *«мой муж погиб, а Вы с нас пьете кровь, что нам вешаться надо?»*.¹⁵⁸

Старший конюх Сидір Шипа (батько двох фронтовиків), висловився: *«начальства много развелось и все жрут много, а нам хлеба нет, режут по живому месту»*.¹⁵⁹ Хоча, як зазначено в документі, після розмови із секретарем парторганізації консервного заводу вибачився за свої слова.

Проаналізовані цитати демонструють певну зміну у риторичі населення Запорізької області. Так, якщо до осені 1946 р. виступи жителів Запорізької області здебільшого стосувалися проблем, пов'язаних із матеріально-побутовими умовами життя, то у вересні-жовтні 1946 р. стали характерними

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 91.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 113.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Там само.

яскраво емоційні негативні відгуки щодо перебоїв із постачанням хліба. Афективними можна назвати висловлювання, що з'явилися взимку 1947 р. у зв'язку з розпочавшимся голодом. Зокрема, про це свідчить такий приклад: секретар Розівського РК КП(б)У Шуліков у політінформації від 1 січня 1947 р. щодо морально-політичних настроїв звітував Брежнєву, що багатодітні вдови Г. Барахова, П. Сорокотяга і Н. Сальнікова у розмовах між собою говорили: *«Если еще месяц не дадут хлеба мы вынуждены будем отравить своих детей и отравить себя»*.¹⁶⁰

Таким чином, у 1946–1947 рр. попри великі економічні та матеріальні втрати населення під час війни, радянська влада сконцентрувала свою увагу на широкомасштабній відбудові народного господарства. Головним чином, це стосувалось відновлення промислового потенціалу країни. Результатом першої повоєнної п'ятирічки стали перевищення довоєнних показників у важкій індустрії. Запорізька область, як розвинутий промислово-аграрний регіон, була залучена до відновлення таких промислових гігантів всесоюзного значення як ДніпроГЕС та «Запоріжсталь». Основним ресурсом для швидкої відбудови стало українське населення загалом і області зокрема.

Перші повоєнні роки стали справжнім випробуванням для жителів Запоріжчини. Наявні проблеми матеріально-побутового та продовольчого характеру поставили населення, як мешканців міст так і селищ, перед питанням виживання. Зокрема, про це свідчать матеріали з політінформацій та звітів, а також спогади очевидців повоєнного голоду. Шукаючи засоби для існування, громадяни нерідко використовували комунікацію з владою як єдино можливий варіант виживання.

¹⁶⁰ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 650 – Арк. 27.

РОЗДІЛ 2.

ПОШИРЕНІ ФОРМИ КОМУНІКАЦІЇ З ВЛАДОЮ

2.1. Звернення громадян до виконавчих комітетів

З перших днів свого існування, радянська влада активно заохочувала громадян до комунікації. Для цього були створені певні умови, зокрема: бюро скарг, запроваджені дні прийомів громадян у виконавчих органах влади (під час прийому була можливість як усно поскаржитись, так і залишити письмове звернення), оприлюднювались адреси редакцій центральних і місцевих газет, розповсюджувались заклики звертатися із проблемами до секретаріатів партійних осередків тощо.¹⁶¹ Як стверджують дослідники, написання населенням листів у владу стало поширеною практикою у радянській державі.¹⁶² Використовуючи такі можливості, у 1946–1947 рр. населення намагалось вирішити проблеми, що накопичились за роки війни. У повоєнну добу органами, що приймали заяви від громадян, були виконавчі комітети районних і міських рад депутатів трудящих.

З початку 1946 р. по Запорізькій області, станом на 10 квітня до Мелітопольської, Пологівської, Велико-Токмацької райрад надійшло 388 скарг, з яких 156 заяв подано від колгоспників, від родин військових і загиблих на фронті – 82, від робітників і службовців – 60. У більшості випадків (214) заяви були пов'язані із проханнями про матеріальну допомогу.¹⁶³ Загалом з січня по березень 1946 року до 20 рад трудящих депутатів області надійшло 3157 звернень. Найчастіше, вони надходили від

¹⁶¹ *Нерар Ф. К.* Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – С. 124–133.

¹⁶² *Fitzpatrick Sh.* Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s // *Slavic Review*. – 1996. – № 1. – Р. 78–105; *Нерар Ф. К.* Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – 398 с.

¹⁶³ ДАЗО. – Ф. П-102. – Спр. 258. – Арк. 12–13.

родин військовослужбовців, демобілізованих, інвалідів та колгоспників.¹⁶⁴ Проблеми, з якими звертались громадяни, були різноманітного характеру: від скарг на незадовільний стан навчальних закладів до сигналів про розкрадання колгоспного майна.¹⁶⁵

Нам не вдалось знайти в архівних установах Києва та Запоріжжя оригінали *скарг*, що надходили до виконавчих комітетів Запорізької області. Натомість, наявні в архівах *заяви* є прикладом офіційної комунікації з владними структурами, а також свідчать про стан життя повоєнного суспільства. Заяви як форма звернення виявилися мало інформативними. Більшість проаналізованих нами заяв стосується складного матеріального становища авторів. Зазвичай вони писали лаконічно, окреслюючи свої проблеми і прохання у двох – трьох реченнях.

Усі знайдені документи були адресовані голові виконавчого комітету Запорізької обласної ради Василю Пономаренку. Частина з них була написана працівниками обласної ради. Особливістю цієї форми комунікації є відсутність вступної частини у зверненні, частіше за все, автори одразу пишуть про суть проблеми. Наприклад депутат обласної ради М. В. Малашенко свою заяву від 24 січня 1947 р. розпочав такими словами: *«Вижу тяжелого материального положения, создавшегося в моем семейном быту, заключающее исключительно в недостатке питания, вследствие отсутствия личных средств, а также не имею своих продуктов, существую исключительно с пайка»*.¹⁶⁶

Іноді автори надають трохи більше особистої інформації, наприклад, вважають за потрібне уточнити, що вони демобілізовані з армії. Так, завідувач обласного відділу культурно-просвітницької роботи Білий пише: *«После демобилизации из рядов Красной Армии работаю с 13 февраля 1946 года. До мобилизации в Красную Армию работал также зав. обл.*

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 101. – Арк. 16.

¹⁶⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 97. – Арк. 73.

*отделом по радиофикации и радиовещанию».*¹⁶⁷ Голова виконкому Михайлівського районної ради Красніков зазначав: *«Прибыл по демобилизации и став перед необходимостью устраивать семью в новых условиях в конце концов оказался без каких либо средств».*¹⁶⁸

Використання статусу учасника Великої Вітчизняної війни стало важливим риторичним прийомом у радянському дискурсі. Про це свідчить і маркування державою «демобілізованих» окремою групою населення, а також використання авторами у зверненнях факту своєї причетності до перемоги над загарбниками як аргументу.

Більш інформативним прикладом використання особистої інформації у заявах є звернення завідувача облторг відділом О. М. Широкова. У своєму запиті автор говорить про матеріальні труднощі, які склались у зв'язку із потребою утримання декількох членів родини. *«Мне приходится сейчас жить на три семьи: в Каменец-Подольской области живут жена и трое детей, в Киеве учится в университете дочь и я живу и работаю в Запорожье».*¹⁶⁹ Своє прохання він аргументує і тим, що його заробітної плати не вистачає, зазначаючи: *«В то же время я получаю зарплату в два раза меньше, чем получал в Каменец-Подольской области».*¹⁷⁰ Можемо припустити, що такі пояснення є необхідністю для автора, адже з його заяви відомо, що він тільки нещодавно приїхав на державну службу з іншого регіону. Таким чином, на відміну від інших державних службовців, О. М. Широков повинен обґрунтувати своє прохання.

Навіть попри те, що у Запоріжжі держслужбовець отримував 1400 крб. на місяць¹⁷¹ (для порівняння, заробітна плата молодих робітників у будівельній сфері становила від 140 до 240 крб.)¹⁷², він скаржиться, що цього

¹⁶⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 84. – Арк. 165.

¹⁶⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 70. – Арк. 132.

¹⁶⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 99. – Арк. 13.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 12.

¹⁷² *Фильцер Д.* Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. – Москва, 2011. – С. 95.

вистачає виключно на те, щоб *«оплатить в столовой Обкома КПБУ завтрак, обед и рассчитаться за общежитие»*.¹⁷³

Завершуючи офіційну заяву, автори зазвичай писали: *«Прошу не отказать в моей просьбе»*¹⁷⁴; *«А посему убедительно прошу Вашего ходатайства об оказании мне единовременно помощи деньгами»*¹⁷⁵. Очевидно, громадяни звертались особисто до голови виконкому В. Пономаренка не тільки як до свого безпосереднього керівника, але й як до особи, що мала право розпоряджатися ресурсами виконавчого комітету. Так, усі автори заяв отримали матеріальну допомогу у розмірі від 500 до 1400 крб, а ресурси для цього, частіше за все, виділялись за рахунок фонду побутових сум.¹⁷⁶

Наступні приклади заяв свідчать про комунікацію владних структур із громадянами, що не працювали на державній службі. У своїй заяві щодо надання матеріальної допомоги від 5 лютого 1947 р. М. Д. Потехіна також одразу окреслює проблему: *«В связи с создавшимся тяжелым материальным положением и отсутствием средств существования я с семьей из пяти человек должна выехать к родственникам – средств никаких абсолютно не имею»*.¹⁷⁷

У випадках звернень населення стандартною процедурою була перевірка матеріально-побутового стану позивача. Перевіривши наведені громадянкою факти, працівник виконавчого комітету переконувався в реальній необхідності допомоги, враховуючи, що засобів прохарчуватися у багатодітної сім'ї не було, а діти почали пухнути від голоду. У результаті чого прохання: *«оказать мне помощь для выезда – деньгами и одеждой»*¹⁷⁸ було задоволено у зв'язку з *«тяжелым материальным положением, болезнь семьи и необходимость переезда в Узбекистан»*.¹⁷⁹

¹⁷³ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 99. – Арк. 13.

¹⁷⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 84. – Арк. 165.

¹⁷⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 97. – Арк. 73.

¹⁷⁶ Там само. – Арк. 72.

¹⁷⁷ Там само. – Арк. 77.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Там само. – Арк. 75.

Ще один приклад – заява про матеріальну допомогу від героя Радянського Союзу Л. С. Кравець: *«В виду моей болезни, а так же тяжелых материальных условий жизни прошу Вашего распоряжения выделить мне ссуду в сумме 3000 руб. для приобретения коровы по государственной цене»*.¹⁸⁰ Як бачимо, навіть попри погані матеріальний та фізичний стан здоров'я (враховуючи поранення, отриманні на фронті), а також свій статус у суспільстві¹⁸¹, Людмила Кравець проявляла абсолютну лояльність до радянської держави. Це прослідковується у іншому відношенні авторки до системи соціальних благ. У той час, коли інші автори просили надати їм одноразову допомогу, Л. С. Кравець не вимагає цього від держави (хоча має на це повне право). Навпаки, авторка зобов'язується віддати гроші, і таким чином постає перед нами справжньою «радянською людиною», для якої державний благоустрій важливіший, аніж власний добробут.

Очевидно, що для отримання певних соціальних благ в радянському суспільстві важливу роль відігравала статусність громадянина. Як стверджує Олена Богданова, статус формувався з певного набору компонентів, в яких ідеологічно прийнятними були: професія, знаки відмінності, багатодітність.¹⁸² Таку пріоритетність в повоєнний час мали усі вищезгадані соціальні верстви: демобілізовані військові/державні службовці, багатодітні матері, особи, що мали відзнаки перед державою і суспільством (як Герої Радянського Союзу).

Завдання розглядати такі звернення громадян було покладено на бюро скарг, діяльність яких контролювалась головами виконавчих комітетів.¹⁸³ Організація роботи зі скаргами громадян починалась із реєстрації та сортування письмових звернень. Спочатку обирали ті листи, що написані

¹⁸⁰ Там само. – Арк. 70.

¹⁸¹ Герой Советского Союза Людмила Кравец // Студия «Крылья России» / Электронный ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=tTiJGCGKtzo>, відвідано 11.05.2020.

¹⁸² Богданова Е. А. Обращения граждан в органы власти как опыт отстаивания своих интересов в условиях позднесоветского общества: 1960–1970-е годы. Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04. – Санкт-Петербург, 2006. – С.66.

¹⁸³ Кабаилов С. Ю. Организация работы с обращениями граждан в истории России. – Москва, 2010. – С. 119.

нерозбірливо (їх одразу знищували), і ті, що містили відверту критику політики радянської влади – їх передавали до Міністерства внутрішніх справ.¹⁸⁴ Більшу частину скарг громадян відправляли із супровідними листами-поясненнями до відповідальних установ, що безпосередньо вирішували проблеми населення. Обласні виконавчі комітети частіше за все відігравали роль посередника, адже часто переадресовували подані до них скарги у районні місцеві виконавчі комітети. Фактично, робота працівників у бюро скарг зводилась до постійного переадресування кореспонденції в нижчі інстанції.¹⁸⁵

Для покращення ситуації із процесом розгляду скарг населення, виконавчим комітетом Запорізької обласної ради трудящих депутатів було прийнято рішення від 11 листопада 1946 р.: «О мерах по улучшению и рассмотрению заявлений и жалоб граждан в Исполкоме Областного Совета»¹⁸⁶. Зокрема, було встановлено обов'язкову приймальню для усних скарг громадян. Завдання приймати і слухати проблеми населення було покладено на працівників керівних посад виконавчого комітету. Судячи з документа, приймати скарги населення були зобов'язані, у тому числі: голова виконавчого комітету В. Пономаренко, секретар виконавчого комітету І. Романенко, заступник голови виконкому О. Мінаков та інші. Громадяни мали можливість потрапити на прийом 6 днів на тиждень у встановлений час (з 12:00 дня). Для проведення розслідування щодо найбільш важливих заяв і скарг направляли відповідальних робітників виконкому і обласних організацій (тобто інспекторів).¹⁸⁷

Наприклад, на таку перевірку щодо матеріальних труднощів зазначених у заяві (зміст якої був наведений вище) М. Д. Потехіної було направлено інспектора Майоренка. У своїй довідці він описує стан проживання сім'ї, наводячи конкретні факти, і виносить пропозицію для прийняття виконавчим

¹⁸⁴ Там само. – С. 121.

¹⁸⁵ Там само. – С. 122.

¹⁸⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 95. – Арк. 99–100.

¹⁸⁷ Там само.

комітетом рішення.¹⁸⁸ При розгляді звернень інспектори повинні бути занотувати свої рішення у резолюції, при цьому, рішення щодо особливо важливих скаргами виносились на засідання виконкому обласної ради.¹⁸⁹

Варто зазначити, що за офіційними даними з 3157 звернень у I кварталі 1946 року, державні інстанції опрацювали 1731 заяву у період від 3 до 15 днів.¹⁹⁰ Однак при цьому були і випадки, коли система працювала не так ефективно. Прикладом є історія звернення жителя м. Осіпенко інваліда Великої Вітчизняної війни А. А. Губського. 21 січня 1946 року Губський звернувся до Є. М. Постникової – депутатки Верховної Ради СРСР (яка з 1944 р. працювала директоркою школи Осіпенківського району) із заявою про відновлення своєї продовольчої картки. У свою чергу депутатка відправила листа до виконавчого комітету міської ради. У результаті складних бюрократичних дій, А. А. Губський зміг отримати продовольчі товари лише у квітні 1946 р.¹⁹¹ Даний приклад свідчить про декілька важливих моментів. По-перше, факт звернення одразу до депутатки вищого рівня демонструє недовіру громадян до місцевої влади, як до такої, що не може вирішити реальні проблеми населення. По-друге, написання листів до вищого керівництва країни, на думку авторів, надавало більше шансів для вирішення їхніх питань.¹⁹²

Урешті-решт, така вертикальність бюрократичного апарату зумовлювала постійну переадресацію звернень громадян з центральних органів влади до обласних та районних, що призводило до гаяння часу у вирішенні нагальних питань. Окрім цього, за інформацією інспекторів з обласного центру, які перевіряли районні виконавчі комітети, стан опрацювання службовцями заяв громадян був незадовільним. Основна проблема полягала у недотриманні передбачених законом строків розгляду скарг. Інспектори доволі часто

¹⁸⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 97. – Арк. 78.

¹⁸⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 95. – Арк. 99–100.

¹⁹⁰ ДАЗО. – Ф. П-102. – Спр. 258. – Арк. 12.

¹⁹¹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Спр. 258. – Арк. 16.

¹⁹² *Фицпатрик III. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века.* – Москва, 2011. – С. 210–214.

звинувачували працівників місцеві органи влади в тому, що вони формально ставились до роботи із заявами громадян. Так, наприклад, завідувач відділу районного соціального забезпечення Червоноармійського району Галич протягом жовтня 1946—лютого 1947 рр. відповідав на деякі прохання про матеріальну допомогу: *«Семья крайне нуждается в материальной помощи, но отдел оказать таковой помощи не может из-за отсутствия средств»*.¹⁹³

Як бачимо, наявні звернення у 1946–1947 рр. здебільшого фокусувались на проблемах матеріального характеру. Можливість звернутися до влади і вирішити свої проблеми через такі інститути як бюро скарг у обласних, районних виконавчих комітетах мотивувала громадян звертатися до держави і просити про допомогу у легальний спосіб. Однак, вірогідність рішення на користь скаргників явно зменшувалась, через формальне ставлення працівників виконавчого апарату до звернень позивачів та пріоритетність розгляду скарг статусних осіб. Таким чином, розвинена система прийому усних і письмових звернень громадян у радянській державі не завжди гарантувала вирішення проблем суспільства. Змушені чекати місяцями на розгляд особистих питань, громадяни використовували інші шляхи для актуалізації своїх потреб владним структурам.

2.2. Листи у газету: функції та структура

У радянській державі газета була хоч і не єдиним, але одним з основних засобів донесення інформації до населення. Про це свідчить, зокрема, кількість періодичних видань у 1940-х роках. Так, у 1946 р. у СРСР видавалось трохи більше 7 тис. газет, разовий тираж яких складав 30 млн. екземплярів. Для порівняння, протягом Другої світової війни загальна

¹⁹³ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 101. – Арк. 15.

кількість періодичних видань налічувала 4,5 тис. газет, що виходили загальним тиражем 18 млн. екземплярів щоденно.¹⁹⁴

Природньо, що такий масовий тираж ставив за мету не тільки проінформувати населення про актуальні події у державі і світі, але й пропагувати ідеї комуністичної партії, і організовувати населення на відбудову держави. Основними трансляторами ідей були газети на місцях (обласні, міські, районні), що виконували функцію речників комітетів комуністичної партії.

За офіційними даними, станом на 1946 р. у Запорізькій області функціонувало 31 періодичне видання: 21 сільська газета, газети м. Мелітополь та м. Осіпенко, 6 заводських газет і 2 обласні.¹⁹⁵ Найбільший тираж мали обласні газети: «Большевик Запорожья» видавалась російською мовою, «Червоне Запоріжжя» – українською. Ці видання виходили п'ять разів на тиждень, при цьому разовий тираж обох газет складав 25 тис. екземплярів кожна.¹⁹⁶

Судячи зі звіту про діяльність Запорізького обкому у 1946 році, особлива увага влади приділялась агітаційно-пропагандистській роботі. Це обумовлювалось тим, що упродовж 1946–1947 рр. головними подіями у політичному житті держави стали перші повоєнні вибори до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР. Так, тільки за 1946 р. у газеті «Червоне Запоріжжя» було опубліковано 136 пропагандистських статей, а у газеті «Большевик Запорожья» за аналогічний період надруковано 118 таких статей.¹⁹⁷

Окрім цього, іншою центральною темою преси стало проголошене урядом широкомасштабне відновлення народного господарства. У зв'язку з цим, засоби масової інформації активно висвітлювали здобутки швидкої

¹⁹⁴ Овсепян Р. П. История новейшей отечественной журналистики (февраль 1917 – начало 90-х годов). – Москва, 1996. – С. 114–115.

¹⁹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4234. – Арк. 28.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Там само. – Арк. 29.

відбудови промислового комплексу та сільськогосподарського сектору. Особливо важливою у Запорізькій області була інформаційна, пропагандистська та організаційна підтримка кампанії по відновленню таких промислових гігантів як ДніпроГЕС та «Запоріжсталь».

Зазвичай, на перших шпальтах газет публікувались усі важливі політичні рішення керівництва держави та Запорізької області. Наступні сторінки, найчастіше, були присвячені інформації «позитивного» характеру: проголошенням соціалістичних змагань, агітації до навчання у школах ФЗН, повідомленням про успіх у сільському господарстві тощо.¹⁹⁸

Якщо агітаційну роботу обласні газети виконували на високому рівні, то, судячи зі звіту, процес комунікації редакцій газет з місцевими партійними організаціями та населенням підлягав критиці. На думку автора звіту – Георгія Єнютіна,¹⁹⁹ редакції газет ще недостатньо пов'язані з місцевими партійними організаціями, авторськими колективами, через що *«мало еще получают писем трудящихся и корреспондентов рабкоров»*.²⁰⁰ За офіційними даними, обласні газети у 1946 р. одержували від 10 до 15 листів, районні – від 3 до 5 листів щоденно.²⁰¹

Окрім інформаційної функції, яку виконували преса та радіо, газета у СРСР була однією з тих структур, що активно налагоджувала зв'язки між суспільством та державною владою. Зазначений брак листування між редакціями і населенням є підтвердженням того, наскільки важливим для влади залишалась можливість спілкуватися із населенням.

Право написати до газети мав будь-який радянський громадянин.²⁰² Такою можливістю користувались як домогосподарки, так і представники місцевої номенклатури. Власне, сама влада активно заохочувала населення

¹⁹⁸ Див. наприклад: Большевик Запорожья. – 1946. – 20, 25 января.

¹⁹⁹ Георгій Єнютін – перший секретар Запорізького Обласного комітету КП(б)У, працював після Л. Брежнєва з 22.11. 1947 – 06.1951.

²⁰⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4234. – Арк. 29.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Нерар Ф. К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – С. 105.

до письмової комунікації. Листи у газету, що представляли собою інформацію різного роду: доноси, скарги, прохання, пропозиції тощо, – здебільшого розглядаються дослідниками як частина практик написання населенням листів у владу.²⁰³ Якщо листи до державних інстанцій залишались поза уваги громадськості, то кореспонденція, яка друкувалась у газетах, набувала публічного характеру. Шляхом оприлюднення листів влада активно заохочувала населення сигналізувати їй про зловживання «на місцях». Це з одного боку стимулювало жителів області писати скарги до газет, а з іншого надавало можливість партійним органам ще більше дізнаватись про потреби населення і контролювати його настрої.²⁰⁴

З 10–15 читацьких листів, що кожного дня надходили до обласних редакцій, тільки невелика частина отримувала шанс на публікацію. Судячи зі змісту газет «Большевик Запорожья» і «Червоне Запоріжжя», листи у газетах друкувались нерегулярно та без певної системи: так, в українському обласному виданні протягом липня 1947 року було опубліковано 12 листів, тоді як за три місяці (з жовтня по грудень того ж року) – було лише 8 публікацій. Критерії відбору редакцією листів для публікації залишаються незрозумілими, а часто, як свідчать дослідники, вже готова до оприлюднення кореспонденція не виходила у світ.²⁰⁵ На жаль, перевірити це у межах нашого дослідження неможливо, адже архіви з оригіналами листів в редакціях газет не збереглись.

Навіть попри нечасту публікацію листів громадян у місцевій пресі, населення не переставало писати до газет. Такі практики можна пояснити тим, що однією з основних функцій та особливістю роботи газет із «сигналами населення» у Радянському Союзі була переадресація листів зі

²⁰³ Fitzpatrick Sh. Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s // *Slavic Review*. – 1996. – № 1. – Р. 78 – 105; Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах / Ин-т Рос. истории РАН, Федер. архив. служба Российской Федерации, Рос. гос. архив экономики, отв. ред. А.К. Соколов. – Москва, 1998. – 352 с.

²⁰⁴ Там само. – С. 156–158.

²⁰⁵ Там само. – С. 215.

скаргами, доносами або проханнями для розгляду у відповідальній інстанції.²⁰⁶ Судячи з усього, населення було добре обізнаним в тому, наскільки уважно газети ставляться до усіх надісланих сигналів, адже преса не тільки переадресовувала отримані листи, але й самостійно займалась розслідуваннями.

Якщо лист все ж таки з'являвся на шпальтах газет, його обсяг і зміст могли бути кардинально змінені редакторами. По-перше, це було пов'язано з тим, що редактори та коректори займались виправленням граматичних та синтаксичних помилок у кореспонденції. По-друге, відбувалось скорочення викладеного автором у кореспонденції. Так, журналісти могли виокремити найбільш важливі (на їхній погляд) частини, в яких прибирали усі загальні фрази, залишаючи для публікації тільки факти.²⁰⁷ І, по-третє, зазвичай редакція давала листам гучні назви (заголовки), наприклад, такі: «Нет заботы об инвалидах»,²⁰⁸ «Навести порядок в запорожском кинотеатре»,²⁰⁹ «Расхитители зернопродуктов»,²¹⁰ «Хто ж нам допоможе?». ²¹¹

Опубліковані листи нагадували за стилістикою написання та оформленням критичні статті, що також часто публікувались у пресі. Лаконічно викладена інформація, зазвичай у 25–30 рядків у колонці, заголовки у вигляді запитань привертали увагу читача. Редактори зазвичай зосереджували увагу населення на інформації негативного характеру, що превалювала у свідченнях громадян. Таким чином, метою публікації таких сигналів, з одного боку, було продемонструвати населенню ефективність «сигналу» у газету, з іншого – спонукати громадян до таких практик.²¹²

²⁰⁶ Fitzpatrick Sh. Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s // *Slavic Review*. – 1996. – № 1. – Р. 81.

²⁰⁷ Нерар Ф. К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – С. 139–140.

²⁰⁸ Большевик Запорожья. – 1946. – 21 июня.

²⁰⁹ Большевик Запорожья. – 1946. – 25 июня.

²¹⁰ Большевик Запорожья. – 1947. – 18 июня.

²¹¹ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 20 червня.

²¹² Нерар Ф. К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – С. 139–140.

Після редагування та скорочення, листи читачів друкувались під відповідними рубриками та на спеціально відведеному для них місці газетної шпальти. Так, за нашими спостереженнями, листи частіше за все публікували на 2–3 сторінках обласної періодичної преси. Обсяг публікації зазвичай становив близько чверті газетної шпальти (розміру А3), але залежав від змісту та кількості листів. Для таких текстів були створені спеціальні рубрики, зокрема, у газеті «Червоне Запоріжжя», – «Листи у редакцію» та «Слідами неопублікованих листів». Іноді на шпальтах можна зустріти добірки кореспонденцій, що формувались згідно відповідної теми, і виходили під назвою «Огляд листів». Аналогічні рубрики існували і у російськомовній обласній газеті «Большевик Запорожья».

Проаналізувавши листи населення Запорізької області, що були опубліковані в обласних газетах «Червоне Запоріжжя» і «Большевик Запорожья» у період з квітня по грудень 1947 року, ми можемо виокремити наступні особливості. По-перше, нарахована нами загальна кількість надрукованої кореспонденції від читачів за 9 місяців становить 118 одиниць. Ці дані підтверджують той факт, що надіслані громадянами матеріали (у порівнянні з щоденними надходженнями листів до редакцій) були оприлюднені тільки частково. При цьому варто зауважити, що кількість опублікованих звернень у газеті «Червоне Запоріжжя» за квітень-грудень становить 79 листів, що майже вдвічі переважає кількість (39) надрукованих матеріалів за аналогічний період у російськомовній газеті.

По-друге, абсолютна більшість з проаналізованих прикладів кореспонденції має індивідуальну форму звернення: вони – підписані однією особою, не є колективними листами. Так, за нашими підрахунками, тільки 6 із 118 опублікованих листів можна охарактеризувати як колективні (2 і більше авторів). У даному контексті цікавим є приклад листа, надрукованого у «Червоному Запоріжжі» 23 травня 1947 року за підписом одразу 17 хворих, які знаходились на лікуванні у поліклініці м. Запоріжжя. Скаржаться вони на

типові проблеми повоєнного часу, у даному випадку – відсутність побутових речей, звинувачуючи при цьому профспілки:

*Приміром, хто повинен подбати про достатню кількість ложок, щоб усі хворі змогли вчасно пообідати? Або поставити тумбочки чи хоча б табуретки біля ліжок, щоб хворому не треба було їжу тримати на ліжку, а зубний порошок під подушкою? Це також стосується господарників і профспілкових організацій.*²¹³

Даний приклад колективного звернення є радше винятком, аніж традиційною практикою. Хоча на сьогодні не відома загальна кількість кореспонденції, що надходила до редакцій, однак поодинокі випадки оприлюднення звернень свідчать про те, що загалом колективні листи зрідка коли писались до державних структур.²¹⁴ У той же час влада заохочувала індивідуальні практики написання, адже могла їх більше контролювати. Колективні скарги могли бути розцінені як формування громадської думки або навіть як акт відкритого спротиву радянському устрою.²¹⁵

Варто зауважити, що проаналізовані листи важко розподілити за жанрами, адже майже усі опубліковані матеріали мають одну спільну рису – вони написані та оформлені у вигляді скарги. При цьому зазначимо, що скарги і доноси хоча і близькі між собою терміни, у першу чергу відрізняються своєю функцією. Якщо метою доносу є покарання особи за злочинні дії (на думку автора), то скарга лише критикує діяльність своїх фігурантів.²¹⁶ У той же час, скарги могли бути спричинені різними проблемами: від особистих питань до сигналів про злочини, які впливали на життя певної громади.

Найчастіше, у своїх листах громадяни висувають звинувачення у бік голів колгоспів, начальників цехів, керівників заводів, працівників виконавчих органів радянської влади тощо, тобто оскаржують дії людей, що

²¹³ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 23 травня.

²¹⁴ Нерар Ф. К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – С. 236.

²¹⁵ Там само. – С. 158.

²¹⁶ Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века. – Москва, 2011. – С. 187–188.

мають владні повноваження на місцях. Так, наприклад В. Кривошеев у своєму листі скаржиться на відсутність бібліотеки при локомотиворемонтному заводі. *«Такое положение говорит о недооценке со стороны парторганизации и дирекции завода вопроса культурно-массовой работы среди коллектива»*, – зазначено у листі, названому редакцією «Когда же будет библиотека?». ²¹⁷

М. Іванов скаржиться на дирекцію заводу через труднощі із логістикою, які виникали у робітників «Запоріжбуду» під час перевезення з робітничих поселень на будівництво. *«Запорожский городской Совет депутатов трудящихся также до сих пор ничего не сделал, чтобы организовать перевозку строителей на место работы»*, – вважає автор. ²¹⁸

Скарги населення, в яких зазначались не тільки конкретні злочинні дії, але й фіксувались посади і прізвища винуватців, більшою мірою нагадували доноси. Прикладом може свідчити звернення старшого інспектора обласного управління хлібної інспекції Л. Гореліка під назвою «Расхитители зернопродуктов». В опублікованому листі автор звинувачує робітників «Заготзерна» у крадіжках зерна:

На Беленском пункте «Заготзерно» Верхне-Хортицкого района, (бывший директор Шахрай, технорук Кулиш, заведующий складом Овчаренко) при контрольной проверки в «излишках» оказалось 257 килограмма ячменя, 281 килограмм овса и 23 килограмм пшеницы, скрытых от инвентаризации. ²¹⁹

Сигналізуючи владі про ще один випадок викрадання державного майна, він пише: *«Работники заготпункта незаконно списали 2, 968 килограммов овса. Кроме того, у заведующего Верещаги было обнаружено 800 килограммов овса»*. ²²⁰ Зазначивши, що дані працівники залишаються непокараними, Л. Горелік звернувся до органів прокуратури. Як бачимо, автор наводить не тільки прізвища та посади «злочинців», але й вказує і

²¹⁷ Большевик Запорожья. – 1947. – 5 июня.

²¹⁸ Большевик Запорожья. – 1947. – 14 июня.

²¹⁹ Большевик Запорожья. – 1947. – 18 июня.

²²⁰ Там само.

місце знаходження винуватців. То-ж, влада спонукала громадян до точності у звинуваченнях, адже необхідно, щоб занотовані негативні обставини були пов'язані з визначеною особою.²²¹ Таким чином, місцеві партійні осередки та відповідні органи мали змогу одразу ідентифікувати потенційну загрозу для держави і суспільства.

Рідше публікувались листи, в яких автори критикували загальний стан речей та висловлювали свої пропозиції щодо вирішення нагальних проблем. Про це свідчать як заголовки, так і зміст публікацій. Наприклад Я. Іванов, автор листа у редакцію під назвою «Дорогу рабочей инициативе», зазначає: *«еще многие операции по обработке дерева выполняются вручную, хотя их можно выполнять при помощи простых приспособлений. Мастера тт. Тарабанов, Кузьмин, Рябцев и другие внесли в этом направлении ряд предложений, но их инициатива не подхвачена»*.²²² Автор критикує керівництво заводу «Комунар» і цехову адміністрацію, на його думку: *«необходимо внедрять рабочие предложения, поощрять инициаторов»*, адже такі нововведення допоможуть у випуску нових комбайнів (спеціалізація заводу) та покращить їхню якість.²²³

Пропозиції громадян щодо покращення ефективності лунали і у сфері будівництва. Так, на будівельному майданчику «Запоріжсталі» (де ще у червні 1947 року розбирали зруйновані частини заводу) начальник монтажно-зварювального тресту Ф. Гриневич зазначав, що через нераціональний підхід до прибирання *«доводиться з місця на місце перетаскувати тисячі тонн вантажів»*.²²⁴ Саме тому автор запропонував zorganizувати склад металоконструкцій, що *«дасть значну економію: при*

²²¹ Нерар Ф. К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – С. 164.

²²² Большевик Запорожья. – 1947. – 8 августа.

²²³ Там само.

²²⁴ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 13 червня.

*розборці завалів на відходах губитиметься не більше 10 процентів металу».*²²⁵

Таким чином, влада була зацікавлена в активній комунікації із жителями області. Оприлюднення «сигналів» громадян у спеціально створених газетних рубриках дозволяло владі публічно і поіменно звинувачувати ворогів системи, що завжди були «нижче стоячими» представниками влади. У той же час листи громадян були одним із способів дізнатись не тільки про проблеми населення, але й контролювати їхні настрої та життя у цілому.

2.3. Проблеми жителів Запорізької області на шпальтах газет: зміст та риторика

Адресовані державним інституціям листи громадян не тільки дозволяли владі контролювати настрої та дізнаватись особисту інформацію, але й ставали інструментом впливу для окремих громадян. Зміст та назви наявних опублікованих листів свідчать про те, що жителі Запорізької області намагалися налагоджувати контакти із державними структурами задля вирішення як питань особистого, побутового характеру, так і проблем громади. Враховуючи умови повоєнного часу, вдала комунікація населення із владою, очевидно, відігравала важливу роль у житті пересічного радянського громадянина.

Питання особистого характеру стосувались переважно побуту жителів області. Часто, написання листів до редакцій газет заради актуалізації своєї проблеми було чи не єдиною можливістю вижити у 1946–1947 рр. Так, люди були змушені боротися не тільки з повоєнним голодом, але й налагоджувати свій побут, шукати матеріальні джерела для існування, боротися за гідні умови проживання тощо. Наприклад, – жителька Михайлівського району Олександра Колчуріна написала лист-скаргу до газети, адже незаконно була знята з посади завідувачки буфетом. Аргументуючи свою скаргу, авторка

²²⁵ Там само.

переповідає свою версію конфлікту: *«Справа в тому, що колишній зав. чайної тов. Кушнір перед районною конференцією десь придбав горілку і вирішив реалізувати її через буфет. Але я відмовилась її прийняти, бо як підтвердили калькулятор і бухгалтер споживтовариства, в ній була домішена вода»*.²²⁶ Звинувачуючи місцеве керівництво, О. Колчуріна пояснює, що такі дії були проведені з особистих рахунків, у результаті чого: *«за підтримкою голови сільради тов. Сердюка Кушнір добився зняття мене з роботи, а на зав. буфетом голова сільради влаштував свою дружину»*.²²⁷ Очевидно, що авторка не могла поскаржитися місцевому керівництву на такі злочинні дії, саме тому і написала листа у редакцію.

Питання несвоєчасних виплат премій і зниження заробітних плат також мали місце в області, як дізнаємось з листів. Як зазначав В. Ларіонов, на Першотравневому заводі м. Осіпенко *«за останній час мають місце факти неправильного нарахування зарплати робітникам»*.²²⁸ Пояснюючи це відсутністю контролю з боку старшого бухгалтера, автор свідчить, що бухгалтери цехів свідомо допускають обрахування робітників. Автор наводить конкретні приклади таких дій: *«В ковальсько-пресовому цеху рахівник тов. Антонова, нараховуючи зарплату двом електрозварникам 6-го розряду за 31 годину роботи нараховувала 38 крб. 99 коп., замість 71 крб. 05 коп. Таким чином обраховано кожного на 16 крб»*.²²⁹

Никифір Повстяний, бригадир будівельної бригади колгоспу «Комінтерн» Червоноармійського району, поскаржився на відсутність виплати премії за відбудову зруйнованих під час війни будинків. В опублікованому листі зазначено: *«чекаючи цілий рік, я починаю вже втрачати надію на одержання обіцяної мені премії. Не знаю, якої думки про це в районному та обласному відділах колгоспного будівництва»*.²³⁰

²²⁶ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 25 червня.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 17 травня.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 15 серпня.

Ще одна масштабна проблема, з якою зіткнулося населення після завершення війни, стосувалась відсутності якісних умов для проживання, а інколи й нестачі будинків для громадян. Наприклад, Я. Винарський, мобілізований з армії робітник заводу металоконструкцій, скаржиться на отриману від заводу квартиру, що знаходилась у непридатному для проживання стані: *«Заводской комитет выделил мне квартиру на 10 поселке. С радостью я отправился по указанному в ордере адресу. Но здесь меня ждало разочарование. Стекла в окнах квартиры были выбиты, в дверях зияли щели»*.²³¹ Автор *«неоднократно обращался к директору завода т. Жук, секретарю парторганизации т. Волкову»*.²³² Він вимагав задовольнити його скаргу, адже вважав такі умови неприйнятними для проживання мобілізованого, а також мотивував своє звернення наближенням холодної пори року.

Подібний лист був опублікований і 19 серпня 1947 р. у газеті «Большевик Запорожья», П. Приставкін скаржиться на неякісно проведені ремонтні роботи у квартирі, що виконувались трестом «Запорожстрой». Після яких, він отримав житло у незавершеному стані. *«Например, в моей квартире, как и в других, не были поставлены краны и раковины, не было ванны, полы остались непокрашенными и даже не выструганными. Так было в январе. Прошло семь месяцев. Изменилось ли что-нибудь в моей квартире? Нет»*²³³, – зазначає автор.

Вищенаведені індивідуальні скарги стосувались проблем особистого характеру, а особливість риторики полягає у тому, що населення було обурено діями місцевого керівництва, адже вважало, що має законні права на отримання житла, сприятливі умови для проживання, достойну заробітну плату тощо. Навіть попри те, що листи написані щодо різних проблем, їх об'єднує спільне бажання громадян домогтися справедливості по

²³¹ Большевик Запорожья. – 1946. – 8 августа.

²³² Там само.

²³³ Большевик Запорожья. – 1947. – 19 августа.

відношенню до себе. Хоча, один із таких листів закінчується наступним чином: *«не желают удовлетворить справедливую просьбу демобилизованного»*.²³⁴

Окрім наведених прикладів, що були надіслані авторами з метою вирішити особисті питання, і від яких напряду залежало виживання громадян у повоєнну добу, у редакції також надходили скарги, задачею яких було покращити життя жителів міст та сіл. Так, населення Запоріжчини у листах зверталось із проханнями покращити транспортну систему сполучень як між містами області, так і в індустріальних центрах. Піднімались питання покращення умов побуту у гуртожитках та обслуговування у міських і заводських їдальнях, боротьби зі спекуляцією і виявлення злочинних дій у колгоспах та на виробництвах.

Робітники «Запоріжбуду» неодноразово скаржились на неякісне та неорганізоване обслуговування у їдальнях. Типовим є лист бригадира слюсарів-монтажників О. Пономарьова та І. Гулевича – слюсара-монтажника, які критикують діяльність відділу робітничого постачання: *«Начальник цього відділу тов. Горєв зберіг цілковитий спокій, навіть більше – він абсолютно байдужий до питання створення належних умов для робітників»*.²³⁵ У той же час, робітники пропонують вирішення проблеми відсутності достатнього приміщення для працівників заводу: *«треба було б, принаймні, пристосувати під їдальню палатку, обладнати її як це зроблено у дніпробудівців, а зберегти все ж таки дорогоцінний час робітника»*.²³⁶ При публікації даного листа редакція додала (судячи з усього, для того, щоб привернути увагу керівництва «Запоріжсталі»), що і отримані також аналогічні скарги від інших робітників заводу.

Ще однією темою для написання звернень у газету залишалась проблема нерозвинутої транспортної системи в області. Особливо від неї страждали

²³⁴ Большевик Запорожья. – 1946. – 8 августа.

²³⁵ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 21 червня.

²³⁶ Там само; Подібні сигнали від робітників інших заводів: Червоне Запоріжжя. – 1947. – 6 липня.

робітники великих будівельних майданчиків, адже були змушені самотійно пересуватися від робітничих селищ до заводу і назад. В. Неумивако писав: *«Запорожские трамваи ходят нерегулярно, как правило, с интервалом не менее часа. Это самый ненадежный вид транспорта в нашем городе»*.²³⁷ Нарікаючи, що сотні робітників змушені неефективно витратити час, автор висував пропозиції щодо вирішення проблеми: *«Не лучше ли создать специальный рабочий поезд, который курсировал бы между ст. Запорожье-II и 6-поселком с остановкой на 13 поселке?»*.²³⁸

Для того, щоб лист у редакцію став ефективним інструментом вирішення нагальних потреб населення, громадяни використовували різні риторичні прийоми. Катерина Чуєва у своїй статті «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной Войны» (2008), використовуючи опубліковані у газетах листи, виокремлює декілька стратегій легітимації звернень зі скаргами до влади.

Перша – це патримоніальна стратегія – тобто апелювання до місцевої влади у вимогливій формі щодо обіцяної турботи з боку держави.²³⁹

Такий спосіб активно використовувався жителями Запорізької області: робітниками, колгоспниками та інвалідами Вітчизняної війни: *«После этого я обратился к председателю завкома т. Середе, парторгу цеха т. Шматко, начальнику цеха т. Левченко и наконец...к председателю завкома т. Алексеенко. Все обещали мне помочь, но до сих пор я ничего не добился»*.²⁴⁰

«По цьому питанню ми, робітники заводу «Запоріжсталь», неодноразово зверталися до начальника відділу робітничого постачання

²³⁷ Большевик Запорожья. – 1947. – 5 августа.

²³⁸ Там само.

²³⁹ Чуева Е. «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной Войны» // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940 – 1985 / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – Москва, 2008. – С. 96–120.

²⁴⁰ Большевик Запорожья. – 1947. – апрель.

тов. Кудріна. Він обіцяв «розв'язати» це питання, але так нічого й не зробив».²⁴¹

*«Директор радгоспу тов. Швердін обіцяв почистити колодязі, поробити ями для сміття. Але його обіцянки так і залишилися нездійсненими».*²⁴²

Наступну загальновживану стратегію, за визначенням К. Чуєвої «можна назвати стратегією «описання митарств», заключається в підкреслюванні трудовитрат, котрі були до написання жалоби приложені для отримання бажаного результату».²⁴³ Таким чином, громадяни згадували у скаргах про витрачені власні зусилля: часті поїздки в обласний центр, звернення до керівництва різноманітних інстанцій, гаяння дорогоцінного часу у чергах тощо, задля отримання позитивного результату з тих чи інших особистих проблем. Наприклад:

*«Радіоточка в моїй квартирі й досі не діє – все ще чекаю (дев'ятий місяць!) монтера».*²⁴⁴

*«Після цього нам довелося ще п'ять разів побувати в Мелітополі, але результат один – поверталися ні з чим».*²⁴⁵

*«Чекав я місяць, другий. Потім звернувся в райвідділ колгоспного будівництва».*²⁴⁶

*«Починаємо все з початку: дзвонити в райторг, ходити в районний центр і назад, просиджувати дорогоцінні години в прийомній тов. Фоменка, і знов таки безрезультатно».*²⁴⁷

²⁴¹ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 19 квітня.

²⁴² Червоне Запоріжжя. – 1947. – 18 травня.

²⁴³ Чуєва Е. «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной Войны» // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940 – 1985 / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – Москва, 2008. – С. 101.

²⁴⁴ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 13 вересня.

²⁴⁵ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 16 серпня.

²⁴⁶ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 15 серпня.

²⁴⁷ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 28 травня.

*«Отчаявшись в попытках изготовить костыли на месте, инвалиды выезжают в областной центр – Запорожье, но и там невозможно заказать или купить костыли».*²⁴⁸

Дана стратегія, що базується на демонстрації радянській владі проявленого довготерпіння у вирішенні проблеми, та опис використання різних способів досягти результату надавали легітимності листам-скаргам.²⁴⁹ Для цього автори також використовували категорію неефективно витраченого часу як аргумент, адже на думку авторів, їхні питання могли вирішитися значно швидше.

Судячи з проаналізованих листів, найпоширенішою практикою було використання у скаргах стратегії привертання уваги влади через прямі призови до дії.

*«Не пора ли Орджоникидзеvскому райсовету проявить заботу о людях, проживающих на поселке Запорожье-Левое».*²⁵⁰

*«Когда же на рынке 6-го поселка проведут борьбу с антисанитарией?»*²⁵¹

*«Когда же наконец торговые организации наладят снабжение научных работников?»*²⁵²

*«Когда же директор сетевого района т. Передерий и секретарь комитета комсомола т. Хованов заинтересуются бытом в молодежных общежитиях?»*²⁵³

*«Не пора ли прокуратуре Мелитопольского района положить конец этим возмутительным нарушениям Устава сельскохозяйственной артели?»*²⁵⁴

²⁴⁸ Большевик Запорожье. – 1946. – 25 июля.

²⁴⁹ Чуева Е. «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной Войны» // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940 – 1985 / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – Москва, 2008. – С. 101.

²⁵⁰ Большевик Запорожья. – 1946. – 21 апреля.

²⁵¹ Большевик Запорожья. – 1946. – 21 июня.

²⁵² Большевик Запорожья. – 1946. – 10 сентября.

²⁵³ Большевик Запорожья. – 1947. – 12 февраля.

«Коли ж торгові точки мелітопольського «Змішторгу» будуть очищені від шахраїв?»²⁵⁵

«Коли ж, врешті, постачає цей, з дозволу сказати, відділ робітничого постачання? І чому завком ніколи не поцікавиться тим, як годують робітників?»²⁵⁶

«Всі ці факти добре відомі районному прокурору тов. Бєлову, але справа про порушників Статуту до цього часу лежать без наслідків. Час уже цим питанням зацікавитися обласній прокуратурі».²⁵⁷

«Знов тиждень за тижнем, місяць за місяцем біжить час, а я все ще не можу в'яснити: хто ж затримує мою пенсію?»²⁵⁸

Таким чином, громадяни згадували у своїх листах імена відповідальних осіб у правоохоронних органах, адміністраціях заводів або зазначаючи відповідальні установи. Частіше за все, громадяни писали скарги у вигляді запитань, привертаючи увагу влади до своїх особистих проблем та громадських потреб. Використання такого прийому як питання у скаргах надавало змогу не тільки поскаржитись на несправедливе ставлення до населення, але й вимагати конкретного результату щодо висловлених проблем.²⁵⁹

Судячи з опублікованих в обласних газетах листів, інваліди також використовували різні стратегії написання до влади для легітимації своїх звернень. Вони, як окрема група населення, потребували масштабної державної допомоги. Відомо, що основним джерелом доходу інвалідів залишались пенсії, які також були диференційованими в залежності від групи

²⁵⁴ Большевик Запорожья. – 1947. – 5 июня.

²⁵⁵ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 6 червня.

²⁵⁶ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 6 липня.

²⁵⁷ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 3 вересня.

²⁵⁸ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 23 травня.

²⁵⁹ Чуева Е. «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной Войны» // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940 – 1985 / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – Москва, 2008. – С. 102.

інвалідності, офіцерського звання та довоєнного заробітку.²⁶⁰ Але цих грошей часто не вистачало навіть на речі першої необхідності, тому вижити у таких умовах могли ті, хто освоїв практики написання скарг у державні інстанції.²⁶¹ Так, у цих зверненнях було важливим зазначити про складне становище, що склалось через поранення на фронті. Судячи з усього, саме акцент на відсутності працездатності, а не відсутності здоров'я мав важливе значення для інвалідів війни.²⁶²: *«На фронтах Вітчизняної війни ми втратили працездатність»*.²⁶³ *«На фронті Вітчизняної війни я дістав значне поранення в ногу і стегно»*.²⁶⁴

Прикладом використання декількох стратегій у зверненнях до влади можна вважати скаргу інваліда Вітчизняної війни II групи Михайла Єременка від 3 червня 1947 р., який зазначав: *«ще в грудні минулого року я спеціально поїхав в Запоріжжя замовити собі ортопедичне взуття. Після цього я вже два рази їздив, але замовлення свого не одержав то, мовляв, товару немає, то ще щось»*.²⁶⁵ Обґрунтувавши власне «описание мытарств» для того, щоб отримати бажану допомогу, автор закінчує своє звернення закликаючи владу відреагувати на такі несправедливі дії: *«Коли ж, врешті, я одержу протез?»*.²⁶⁶

Судячи з опублікованих скарг, автори пов'язували усі негаразди населення Запорізької області у повоєнну добу із недостатньо ефективною роботою місцевої влади. Яскравим прикладом у загальному контексті сприйняття радянських громадян влади на місцях є лист Миколи Пяткова – інваліда Вітчизняної війни II групи, який зазначав: *«Партія і уряд повсякчасно піклуються про нас, інвалідів Вітчизняної війни, створюють всі умови, щоб ми були активними учасниками відбудови своєї країни. А з вини*

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само. – С. 103 – 104.

²⁶² Там само. – С. 99.

²⁶³ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 21 червня.

²⁶⁴ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 18 липня.

²⁶⁵ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 3 червня.

²⁶⁶ Там само.

*бюрократів з місцевого соціального забезпечення, їх зневажливого ставлення до потреб інвалідів я прикутий до одного місця».*²⁶⁷

Таким чином, створена радянською владою система контролю у вигляді державних інституцій: бюро скарг, газетні редакції тощо надавала владі можливість як слідкувати за суспільними настроями, так і створювати ілюзію участі населення у розбудові держави. Написання заяв до виконавчих комітетів і скарг до редакцій газет було офіційним зверненням до влади. Якщо написані заяви до виконавчих комітетів, частіше за все, були невеликими за розміром і змістом, в яких легко виокремити частини, то опубліковані листи зазвичай мали форму скарги і були видозмінені редакцією газети.

У свою чергу, радянські громадяни користувались шансом цілком легітимно висловлювати свої думки через пресу, скаржитись, доносити та сигналізувати владі про свої потреби. Використовуючи різноманітні стратегії комунікації зі владою (патримоніальну, стратегію витрачених зусиль, призов до дії), жителі області вимагали справедливого відношення і вирішення особистих проблем від місцевого керівництва і нерідко досягали своєї мети.

²⁶⁷ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 18 липня.

РОЗДІЛ 3.

ЗВОРОТНІЙ ЗВ'ЯЗОК: ВЗАЄМОДІЯ ВЛАДИ З НАСЕЛЕННЯМ

3.1. Перевірка «сигналів знизу» як реакція влади на запити населення

Радянська влада на місцях повинна була не тільки приймати скарги населення у спеціально створених інстанціях, але й уважно слідкувати за матеріалами, що публікувались у локальних друкованих виданнях. Зокрема, виконавчі районні та міські комітети були змушені реагувати на листи у випадку оприлюднення сигналів громадян. Нам не вдалось знайти в архівах нормативних документів, які б регулювали цей процес, проте, французький дослідник Франсуа-Ксав'є Нерар у своєму дослідженні зазначає: «Органи розслідування, зокрема бюро скарг, повинні, відповідно до інструкції, відстежувати публікації і починати справи без додаткових звернень».²⁶⁸

Щоб перевірити факти, наведені в обласних газетах, керівники виконавчих комітетів Запорізької області направляли запити у районні структури. Прикладом цієї розповсюдженої практики може бути лист секретаря виконкому обласної ради депутатів трудящих І. Романенка від 21 травня 1947 р., направлений голові виконкому Велико-Токмацької райради депутатів трудящих Іванченкову з вимогою перевірити факти, наведені у статті «Нарушители Устава сельхозартели остаются не наказаны», що була опублікована у «Червоному Запоріжжі» від 13 травня 1947 р. Так обласна рада направила лист у підлеглу адміністрацію з вимогою: *«Немедленно детально проверьте изложенные факты в статье, обсудить на исполкоме Райсовета, примите меры по устранению их и о принятых Вами мерах сообщите Исполкому Областного совета депутатов трудящихся не позже*

²⁶⁸ Нерар Ф. К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – С. 179.

30/V-1947 года».²⁶⁹ Окрім цього, у записці переказувались факти, надруковані у газеті, а також зазначались строки, відведені на розгляд справи. Записка була відправлена 21 травня 1947 р., а на відповідь чекали вже через дев'ять днів. Після перевірки наведених фактів районна виконавча влада мала звітувати про результати і прийняті рішення. Так, Іванченков відзвітувався про перевірену інформацію 6 червня, однак лише після двох нагадувань по телефону.²⁷⁰

Після здійснення перевірок, обласні газети публікували відповіді на скарги населення у рубриці «Слідами наших виступів». Зазвичай цей розділ мав вигляд колонки, у якій редактори оприлюднювали надіслану місцевою владою інформацію. Варто зазначити, що газета публікувала відповіді владних структур, частіше за все звітування голів районних комітетів КП(б)У, не тільки на кореспонденцію, що надходила у редакції, але й на критичні статті сільських кореспондентів, які оприлюднювались на шпальтах газет. Дана рубрика не належала до числа постійних і з'являлась на шпальтах лише періодично, але не часто. У першу чергу це залежало від процесу перевірки «сигналів населення», наведених у листах. За нашими спостереженнями, період між публікацією листа з описом проблеми та оприлюдненням звіту за результатами перевірки певною владною структурою, становив від кількох тижнів до трьох місяців. Також, відомо, що наведені у газетних статтях факти зловживань перевірялись швидше, аніж надіслана громадянами кореспонденція.²⁷¹

Проаналізовані матеріали рубрики «Слідами наших виступів» свідчать про те, що владні структури: адміністрації підприємств, партійні комітети заводів, районні комітети КП(б)У, виконавчі комітети міських рад трудящих тощо реагували на різні проблеми громадян. Як на ті, що мали ширший фокус (наприклад, скарги робітників на незадовільну роботу їдалень,

²⁶⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 123. – Арк. 77.

²⁷⁰ Там само. – Арк. 79–79 зворот.

²⁷¹ *Нерар Ф. К.* Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – Москва, 2011. – С. 187.

відсутність палива в навчальних закладах області, розкрадання колгоспниками запасів зерна тощо), так і на ті, що стосуються власне автора листа. Оприлюднені в газеті відповіді місцевих владних структур наочно демонструють конкретні дії адміністрацій заводів, виконавчих районних комітетів задля вирішення скарг населення.

Наприклад, у листі від 8 липня 1947 р. робітниця заводу «Ковкий чавун» В. Аскольдова скаржилась на відсутність дитячого садку на підприємстві, зазначивши, що у разі відкриття дитячого закладу на виробництві, *«робітниці-матері працюватимуть продуктивніше»*.²⁷² У відповіді дирекції заводу, що була надрукована вже через 18 днів, зазначалось, що факти, наведені у листі, правдиві, а дитячий садок буде відкритий через декілька днів: *«Уже відремонтовано приміщення, укомплектований штат»*.²⁷³

Лист робітника заводу «Інтернаціонал» П. Яблоновського від 6 липня 1947 р. стосувався постійної проблеми робітників – неякісного обслуговування в їдальні. Автор зазначав, що відвідувачі їдальні неодноразово скаржились на якість їжі, бо в ній *«можна знайти мотузки і каміння»*.²⁷⁴ Однак, реакція від завідувача їдальні, за словами автора листа, була: *«Хочете – їжте, не хочете, як хочете!..»*.²⁷⁵ Публікація цього звернення у газеті дала результат, позаяк вже через місяць голова заводського комітету тов. Казіміров відзвітувався газеті та зазначив: *«Вжиті заходи для усунення вказаних недоліків. Приміщення їдальні відремонтовано, посилено санітарний контроль на кухні. Якість їжі значно поліпшена»*.²⁷⁶

Наведені випадки є прикладом вдалої комунікації з владою, адже вже упродовж місяця після публікації в обласній газеті запити громадян були розглянуті на користь громади. Проте, далеко не завжди населенню вдавалось домогтися позитивних зрушень. На практиці, виконавчі комітети

²⁷² Червоне Запоріжжя. – 1947. – 8 липня.

²⁷³ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 26 липня.

²⁷⁴ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 6 липня.

²⁷⁵ Там само.

²⁷⁶ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 2 серпня.

вибірково підходили до вирішення запитів населення, нерідко допомогу отримували не ті, хто цього дійсно потребував, а ті, хто більш наполегливо писав у державні інстанції та вимагав дотримання своїх законних прав.²⁷⁷ Так чи інакше, надати допомогу окремим громадянам в рамках «реагування на скарги трудящих» було значно легше, аніж системно змінювати проблемні ділянки в суспільстві та економіці.

Аналіз читацької кореспонденції дозволяє нам стверджувати, що ще одним способом вирішення проблем, про які йшлося в скаргах від населення, було покарання керівників (відповідальних осіб) конкретних закладів, підприємств та установ на місцях. Так, у своїх газетних звітах, представники партійних осередків обов'язково зазначали прізвища посадовців, на яких скаржились громадяни у своїх листах, та вжиті по відношенню до цих осіб заходи покарання: адміністративне стягнення, звільнення з роботи або кримінальна відповідальність тощо. Про це свідчать наступні приклади:

*«Директор ринку тов. Лобач з роботи знятий».*²⁷⁸

*«Завідуючий універмагом Щеглов і працівники магазину Король і Пульчев за порушення правил торгівлі і зловживання з роботи зняті і справу на них передано до суду».*²⁷⁹

*«Председатель колхоза «Коминтерн» общим собранием колхозников с работы снят. Отстранен от работы и бухгалтер колхоза Горбань».*²⁸⁰

Доступ до засобів масової інформації надавав владі можливість публічно карати представників місцевих адміністрацій, винних у злочинах. З одного боку, це дозволяло перенести відповідальність з абстрактної радянської влади на конкретну групу осіб. З іншого, реагуючи на проблемні випадки і таким чином задовольняючи потреби населення, влада створювала ілюзію

²⁷⁷ Чуева Е. «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной Войны» // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940 – 1985 / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – Москва, 2008. – С.114.

²⁷⁸ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 3 вересня.

²⁷⁹ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 5 липня.

²⁸⁰ Большевик Запорожья. – 1947. – 19 июля.

того, що вона прислуховується до критики кожного члена радянського суспільства.

Таким чином, одним із зобов'язань редакцій газет було інформування районних адміністрацій про скарги населення. Після того, як кореспонденція потрапляла в обласну газету, її направляли у відділ листів і робсількорів. Після того як лист оприлюднювали на шпальтах у рубриці «Листи у газету», публікацію відправляли на місця разом із копією листа і запискою, в якій зазначались контактні дані редакції для зворотного зв'язку: адреса і телефон, а також були позначені адресант, проблема, що викладена у копії листа, і конкретні строки для розслідування (зазвичай надавали до двох тижнів). У тому числі в таких пакетах документів зазначалось і про кримінальну відповідальність і покарання у вигляді позбавлення волі на 8 років у разі розповсюдження інформації, зазначеній у копії листа.²⁸¹ Відповідь на опубліковані матеріали, отриману від районних адміністрацій, редакція також друкувала у рубриці «Слідами наших виступів».

Окрім того, що редакції обласних газет співпрацювали з районними партійними осередками щодо перевірки фактів, вказаних в листах читачів, вони також самостійно перевіряли звернення населення. Прикладом цього є зокрема, приписки «від редакції» в кінці подібних публікацій, що іноді публікувалась з поясненнями та доповненнями. Так, у газеті «Червоне Запоріжжя» від 25 травня 1947 р. було оприлюднено лист інваліда праці П. Зубкова, який скаржився на керівника житлового відділу Гельгора за незаконне виселення з квартири. Хоча реакції влади на даний випадок не було вміщено у рубриці «Слідами наших виступів», редакція газети зазначила, що: *«перевірила скаргу тов. Зубкова і вважає її цілком справедливою»*.²⁸² Тобто редакція публічно висловила свою підтримку автору листа, зазначивши: *«Сподіваємось, що дирекція заводу втрутиться в цю*

²⁸¹ ДАЗО. – Ф. Р-353. – Оп. 3. – Спр. 25. – Арк. 86–87.

²⁸² Червоне Запоріжжя. – 1947. – 25 травня.

*справу і припинить неправильні дії начальника житлового відділу тов. Гельгора».*²⁸³

Ще одним прикладом публічної підтримки є допис редакції «Червоне Запоріжжя» під листом Ю. Ковальова – директора Долинінської початкової школи, В.-Хортицького району, який одночасно виконував функції сільського кореспондента. У даній публікації, що була надрукована у номері від 14 червня 1947 р., автор зазначав, що голова артїлі ім. Петровського П. Ковбаса переслідує його через висловлену критику. Так, наміром П. Ковбаси, на думку сільського кореспондента, було знайти будь-які способи, аби *«вижити мене з села»*.²⁸⁴ Редакція газети, перевіrivши дані факти, відреагувала наступним чином: *«Редакція сподівається, що обласна прокуратура негайно зацікавиться поведінкою П. Ковбаси і припинить знущання над селькором, над гідністю колгоспників, які не можуть миритися з діями зарозумілого – діями, що чужі нашій радянській дійсності»*.²⁸⁵ Очевидно, що редакція газети активно захищає свого кореспондента. Судячи з усього, автор не тільки критикує у листі голову сільгоспартїлі щодо зловживання своїми повноваженнями, але й звертається до редакції як до останньої інстанції, яка може допомогти вирішити особисту проблему, адже: *«Кілька разів звертався до правління, щоб доплатити гроші за будинок і залишитися назавжди в селі. Мені не допомогли»*.²⁸⁶

Як бачимо, сільські кореспонденти виконували важливі функції у редакції, адже були чи не єдиним джерелом актуальної інформації «з місць подій». Ця категорія населення працювала на громадських засадах та була активно залучена до написання статей, дописів, матеріалів критичного характеру, листів-доносів тощо. Судячи лише з підписів під опублікованими листами, складно точно сказати, хто з авторів матеріалів у газетах дійсно виконував обов'язки сільських кореспондентів, а хто просто вирішив

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 14 червня.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Там само.

звернутись у газету (можливо, неодноразово) для того, щоб поскаржитись. Однак, наявність у газеті «Червоне Запоріжжя» такої рубрики як «Селькори повідомляють», в якій висвітлювались здобутки колгоспів, сільських артільей або конкретні трудові досягнення у сільському господарстві²⁸⁷, надає можливість виокремити кілька прізвищ авторів, які з певною вірогідністю співпрацювали з газетою на постійних засадах.

Так, громадянин К. Пічугін (сільський кореспондент Мелітопольського району) пише в обласну газету не тільки про досягнення Ново-Богданівської сільради Мелітопольського району (вірогідно, це місце проживання кореспондента), але й надсилає до редакції листи, в яких критикує місцеву владу. Матеріали за підписом К. Пічугіна редакція публікувала доволі часто: лише за досліджуваний період ми зафіксували як мінімум три його дописи, що були надруковані упродовж 25 днів. У цих листах автор критикує місцеву владу (як представників колгоспів, так і районні організації), звинувачуючи їх у не виконанні своїх обов'язків. Так, 27 травня 1947 р. у газеті «Червоне Запоріжжя» було опубліковано лист під назвою «За бур'янами не видно саду», в якому К. Пічугін звинувачує колгосп ім. Будьонного Ново-Богданівської сільради у бездіяльності при облагородженні фруктових садів. Він, підсумовує: *«Про стан, що створився в колгоспі, знають і районні керівники, часто згадують про це на нарадах, та користі від цього мало»*.²⁸⁸ Цей приклад, з одного боку, свідчить про різноманітність тем, що висвітлювались сільськими кореспондентами. З іншого боку, важливою є риторика цього листа, а особливо – відсутність конкретних прізвищ людей, що є відповідальними за згаданий «злочин». Судячи з того, що у газеті не була надрукована відповідь-розслідування, можемо припустити, що надіслана сільським кореспондентом критика не набула резонансу у місцевого керівництва.

²⁸⁷ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 25 травня.; Червоне Запоріжжя. – 1947. – 6 серпня.

²⁸⁸ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 27 травня.

Ще одним прикладом взаємодії сільських кореспондентів з газетами є лист від сільського кореспондента Ново-Миколаївського району (прізвище нам не відоме), що був опублікований у добірці кореспонденції під назвою «Порушники сільгоспартілі залишаються не покарані».²⁸⁹ Процитуюмо повідомлення, створене редакцією на основі фактів, які навів сількор:

*Обурливі факти повідомляє сількор з Ново-Миколаївського району. Нарсуддя П. І. Жовтіков, – пише він, ще з минулого року винен артїлі «Авангард» за взяті продукти 250 карбованців, але досі не платить ні копійки. Взяв Жовтіков по занижених цінах продукти і в артїлі «Червоноармієць» на суму 180 карбованців, і в колгоспі «Червона перемога», але грошей нікому не заплатив. Уже й районна газета писала про це, однак Жовтікова ніщо не хвилює, мовляв сам закони знаю...Ново-Миколаївський райвиконком, який знає про вчинки Жовтікова, чомусь мовчить. Мовчить і районний прокурор тов. Колітенко, немов би це його не обходить».*²⁹⁰

Даний приклад вказує на використання автором листа однієї тактики двічі. Судячи зі свідчень, перша спроба вплинути на ситуацію була здійснена публікацією листа у районній газеті. Однак місцева влада на цю публікацію не відреагувала, і тоді сількор написав до «Червоного Запоріжжя», чим урешті-решт і викликав резонанс в обласному виконавчому комітеті. При цьому, фіксація прізвищ представників районного виконавчого комітету у листі свідчить і про критику діяльності місцевого керівництва. Звичайно, що такі сигнали не могли залишитись без уваги владних структур. Оприлюднення даного листа в центральній обласній газеті спровокувало розслідування з боку обласного виконавчого комітету. У результаті чого, рішенням Запорізького обласного виконавчого комітету від 12 червня 1947 р., народного суддю Жовтікова зняли з місця роботи і наказали віддати борг колгоспам, а голову виконкому Ново-Миколаївського району Лебедева зобов'язали перевірити аналогічні порушення в усіх колгоспах району.²⁹¹

²⁸⁹ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 13 травня.

²⁹⁰ Там само.

²⁹¹ ДАЗО. – Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 123. – Арк. 66–69.

3.2. Рубрика «Слідами неопублікованих листів»

Повідомлення від громадян, що мешкали в Запорізькій області, опубліковані у рубриці «Листи у редакцію» обох досліджуваних газет, – не єдині, що свідчать про наявність комунікації населення з владою через пресу. Частину комунікативних функцій виконувала також рубрика «Слідами неопублікованих листів». Наявні в ній матеріали відрізняються від опублікованої кореспонденції як за об'ємом інформації, так і за змістом. У цій рубриці редактори стисло передавали суть того, про що йшлося в отриманих листах, і звітували про результати проведених за цими «сигналами» розслідувань.

Зазвичай, дана рубрика містилась в нижній частині третьої газетної шпальти і мала вигляд одного редакційного матеріалу, до 30 рядків у колонці (5–10 речень). Таке розташування та малий обсяг робили ці публікації доволі непримітними для читачів. Час від часу з'являлись і збірки, що вміщували 2–3 матеріали на основі не пов'язаних між собою за змістом листів. За нашими підрахунками, усього за період з квітня по грудень 1947 року в двох обласних газетах у рубриці «Слідами неопублікованих листів» було надруковано 58 редакційних матеріалів, за той самий період повністю або частково опублікованих читацьких листів було 118 одиниць.

Подібний вигляд мала і рубрика «Слідами наших виступів», де частіше за все, зміст справи був викладений стисло, у 5–6 реченнях, та нагадував короткий звіт, у якому газета зосереджувала увагу читача на результатах виконаної роботи. Так, у двох обласних газетах за липень – грудень 1947 р. у рубриці було опубліковано лише 39 заміток. Для порівняння, за даний період у рубриці «Листи до редакції» було надруковано 62 матеріали.

Ймовірніше за все, листи, що згодом ставали основою для цієї рубрики, не публікувались у більш популярній та оперативній рубриці «Листи у газету» саме через затягнуті терміни розслідування з боку місцевої влади. Загалом, публікації в цій рубриці були різноманітними за тематикою.

Зокрема, йшлося про скарги на крадіжки необхідних для життя речей: продуктів харчування, одягу; грубе ставлення з боку працівників сфери обслуговування; зловживання повноваженнями з боку державних службовців тощо. Проаналізувавши наявні в газетах матеріали рубрики «Слідами неопублікованих листів», ми згрупували їх за темою скарг та виокремили найрозповсюдженіші.

Найбільша кількість матеріалів стосувалась питань розкрадання державного майна: продуктів харчування у колгоспах та дитячих будинках, виготовленої продукції на виробництвах, побутових речей у відділах соціального забезпечення тощо. За нашими підрахунками, цієї проблеми стосувались 17 з 58 матеріалів, що були надруковані в обласних газетах за квітень – грудень 1947 р. Зазвичай про факти крадіжок заявляли очевидці цих подій: селяни писали листи-скарги на голів колгоспів, завгоспів, бухгалтерів, завідувачів сільських магазинів, а робітники заводів скаржились на працівників їдалень та осіб, що працювали в адміністраціях підприємств тощо. Орієнтуючись на матеріали рубрики, наведемо декілька типових прикладів зловживань і прийнятих рішень щодо них.

Навесні 1947 р. колгоспники артїлі ім. Чкалова поскаржились на порушення Статуту сільгоспартїлі з боку голови правління Бережного і бухгалтера Євсєєва. У публікації зазначається, що *«вони незаконно брали з колгоспної комори хліб, овочі та інші продукти»*.²⁹² У результаті перевірки, завідуючий відділом сільського господарства Веселівського району Заставський підтвердив наведені у листі колгоспників факти. Після цього голову правління Бережного з роботи було знято, матеріали про його злочини передані районному прокуророві, а бухгалтера Євсєєва зобов'язали сплатити артїлі вартість усіх взятих продуктів за риночними цінами.²⁹³

Влітку того ж року, робітник механічного цеху ремонтно-механічних майстерень заводу «Запоріжсталі» у своєму листі до редакції повідомив про

²⁹² Червоне Запоріжжя. – 1947. – 11 квітня.

²⁹³ Там само.

те, що уповноважена по забірним документам (посада, що надавала доступ до розподілу ресурсів) Н. Я. Посипайло займається розкраданням талонів на додаткове харчування. Перевіркою було визначено, що наведені факти правдиві, у результаті чого громадянка Посипайло, була знята з посади, а матеріали про зловживання передані слідчим органам.²⁹⁴ Питання щодо харчування піднімали також і учні Запорізької школи ФЗН № 2. У листі до редакції вони писали про *«неполадки в їдальні де вони харчуються»*.²⁹⁵ Так, автори зазначали, що на кухні розкрадались продукти, а їжа готувалась несмачна і низької якості. Начальник житлово-побутового відділу облуправління трудових резервів Головка відповів редакції, що *«кухарка Довгаша за розкрадання продуктів знята з роботи»*.²⁹⁶ А відділ робітничого постачання вжив заходів що до поліпшення харчування учнів.²⁹⁷

Окрім цього, читачі газети також повідомляли і про розкрадання речей працівницями-сортувальницями обласного відділу соціального забезпечення Поповою і Фекченко. Виконуючий обов'язки прокурора Сталінського району м. Запоріжжя Дорошенко повідомив газеті про те, що після перевірки наведені у листі факти підтвердились. Слідство закінчено, а справу на момент публікації – 19 липня 1947р. передано на розгляд у народний суд.²⁹⁸

Наведені матеріали, з одного боку свідчать про те, що так звані «розкрадачі» використовували різні стратегії, аби вижити в умовах повоєнної кризи. З іншого боку, автори дописів про злочини також використовували певну стратегію, бо, перешкоджаючи крадіжкам зерна у колгоспах, розкраданню талонів на додаткове харчування на виробництвах, побутових речей у відділі соціального захисту, вони забезпечували власний добробут. Таким чином, використання комунікації з владою як стратегії виживання

²⁹⁴ Большевик Запорожья. – 1947. – 23 июля.

²⁹⁵ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 7 червня.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 19 липня.

надавала змогу позбутися крадіїв, спекулянтів та осіб, що використовували свою посаду задля наживи, виживання тощо.

Зловживання повноваженнями з боку керівників різних підприємств та голів колгоспів або недотримання ними законів також спонукали населення писати до газети листи-скарги. Наприклад, колгоспники із села Іванівка Кам'янсько-Дніпровського району у своєму листі 28 травня 1947 р. до редакції газети «Червоне Запоріжжя» повідомляли про порушення колгоспної демократії. Голова колгоспу «Вільний степ» Маркело замість обраного колгоспними зборами на посаду комірника т. Сургая, назначив іншу людину, не узгодивши своє рішення із колгоспниками. У результаті перевірки наведених фактів заступник голови райвиконкому Смірнов повідомив редакції, що інформація, зазначена у листі, підтвердилась. Смірнов вказав на недоліки голові колгоспу Маркело, а посаду комірника зайняв інший член колгоспу, раніше обраний зборами.²⁹⁹

Як свідчить радянська преса повоєнних часів, населення турбували не тільки матеріальні збитки, а і моральна шкода. Так, грубе ставлення до громадян з боку посадовців могло призвести до різних наслідків: від адміністративного стягнення до кримінальної відповідальності. Типовим прикладом є матеріал газети «Червоне Запоріжжя» від 16 травня 1947 р., що свідчить про скаргу на директора Марфопільської неповної середньої школи Гуляйпільського району Заблодського. Автори листа пишуть про грубе ставлення до вчителів та учнів, зловживання службовим становищем і не виконання закону про загальне обов'язкове навчання. Після перевірки і підтвердження наведених у листі фактів, матеріали про притягнення до відповідальності Заблодського були передані районному прокурору.³⁰⁰

Проаналізовані газетні рубрики, зміст яких побудований на читацьких листах, свідчать про те, що видання нечасто оприлюднювали факти, які стосувались особистого життя громадян. Найменшу частину з виокремлених

²⁹⁹ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 28 травня.

³⁰⁰ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 16 травня.

нами за проблематикою становлять матеріали про скарги інвалідів та особисті проблеми населення Запорізької області. Загалом за квітень–грудень 1947 р. ми нарахували усього 8 таких публікацій (тобто лише приблизно кожний сьомий лист стосувався особистих речей, а не громадських потреб).

Зокрема, військовослужбовець Бутенко написав лист у газету, інформація з якого була опублікована 18 травня 1947 р. у газеті «Червоне Запоріжжя». Автор зазначав, що протягом трьох років голова колгоспу «Путь Ленина» В.-Хортицького району обіцяв допомогти відбудувати зруйнований після війни будинок, однак так нічого і не зробив. Редакція повідомляла, що після переадресації копії листа до райвиконкому, інстанцією було виділено два кубометри лісоматеріалу (очевидно, що цього було недостатньо для відбудови будинку). Проте, судячи зі звіту, колгосп на момент публікації матеріалу – 18 травня 1947 р. вже розпочав будівельні роботи, а завершити відновлення зобов'язався до 15 червня 1947 р.³⁰¹

Ще одним прикладом неопублікованого листа, що стосується житлового питання, яке також вирішилось на користь скаржника, є звернення технолога заводу «Комунар» І. С. Рєзніка. Автор написав листа у редакцію газети зі скаргою про те, що: *«в течение длительного времени он не может получить комнату в доме, принадлежащем заводу»*.³⁰² Короткий звіт газетярів свідчить, що за повідомленням помічника директора заводу з питань кадрів і побуту Деркача, І. С. Рєзнік отримав кімнату у будинку.³⁰³

Зазвичай тексти в рубриці «Слідами неопублікованих листів» не мали окремих заголовків, однак іноді з неочевидних причин редактори давали назви певним окремим публікаціям. Наприклад, матеріал у газеті «Большевик Запорожья» у червні 1946 р. мав заголовок «О денежном переводе». Тоді, І. Д. Величко скаржився, що надіслані 250 крб. у м. Волковськ для його дочки не були отримані. Протягом 6 місяців автор

³⁰¹ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 18 травня.

³⁰² Большевик Запорожья. – 1947. – 14 декабря.

³⁰³ Там само.

безрезультатно намагався повернути втрачені кошти, після чого надіслав скаргу у газету. Копію отриманого листа редакція надіслала керівнику Запорізької обласної контори зв'язку, який повідомив, що кошти повернуті власнику.³⁰⁴

Інваліди Великої Вітчизняної війни, окрім того, що мали особливі проблеми зі здоров'ям, також потребували фінансової і матеріальної підтримки у часи повоєнної кризи. Наприклад, інвалід війни Піхарєв надіслав лист до редакції газети «Червоне Запоріжжя», зміст якого надрукували 22 квітня 1947 р., де повідомляв про бюрократичне ставлення з боку Запорізького місьхарчторгу № 1 до інвалідів війни. Секретар парторганізації місьхарчторгу тов. Булавін повідомив редакцію, що родині інваліда Піхарєва місцевий комітет профспілки надав допомогу: паливо, 130 кг овочів, одяг та взуття.³⁰⁵ Схоже повідомлення від інваліда війни, робітника «Запоріжсталі» Зуєва, було опубліковано і наступного дня, 23 квітня. Так, у листі до редакції автор зазначав, що його сім'я опинилась у складних матеріальних умовах, однак заводський комітет не надав потрібної йому допомоги. Секретар партійного комітету Староселець на запит від редакції надіслав відповідь, що *«сім'ї т. Зуєва подана допомога грішми і продуктами»*.³⁰⁶

Отже, перевіряти сигнали населення було однією із задач державних структур, що в межах виконання своїх функцій отримували звернення від громадян. Для більш ефективного розгляду справ було залучено декілька державних установ: районні виконавчі комітети, адміністрації підприємств, правоохоронні органи тощо. Газета у цьому сенсі не тільки грала роль посередника, позаяк публікувала критичні статті і листи сільських

³⁰⁴ Большевик Запорожья. – 1946. – 15 июня.

³⁰⁵ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 22 квітня.

³⁰⁶ Червоне Запоріжжя. – 1947. – 23 квітня.

кореспондентів, але й самостійно займалась перевіркою фактів, що наводились у листах та скаргах.

Проаналізовані випадки демонструють приклади вдалої комунікації між населенням та владними структурами та підтверджують, що жителям області вдавалось досягти поставлених цілей у вирішенні проблем особистого характеру. Водночас, очевидно, що обласні газети свідомо інформували саме про успішні результати звернень, демонструючи громадянам свою турботу та уважне ставлення до їхніх потреб. У той же час, доля десятків інших надісланих до органів влади скарг невідома. Таким чином, оприлюднена у газеті скарга стала як інструментом для вирішення особистих проблем, так і можливістю вижити під час повоєнної кризи.

ВИСНОВКИ

Завершення Другої світової війни принесло населенню Радянського Союзу не тільки полегшення у зв'язку із перемогою і сподівання на краще, але й створило нові умови для повсякденного життя. Влада зосередила увагу на відбудові народного господарства, поставивши за мету швидко реанімувати його у першу повоєнну п'ятирічку та перевищити макроздобутки 1940 р. У першу чергу, такі цілі стосувались розвитку промислового потенціалу. За офіційними даними, форсована відбудова господарства дійсно йшла швидкими темпами, а у Запорізькій області вже до кінця 1947 р. відновили свою роботу підприємства важкої промисловості всесоюзного значення.

Проте населенню усієї країни загалом і жителям Запорізької області зокрема важко далися перші повоєнні роки. Судячи зі свідчень мешканців регіону у 1946–1947 рр., громадяни були змушені виживати в умовах повоєнної дійсності, складовими якої, зокрема, були тяжкі умови роботи на підприємствах та відсутність гідних умов для проживання; мобілізація на виробництва; колективізаційна політика держави; посуха 1946 р.; періодичні продовольчі кризи. Апогеєм повоєнних труднощів став голод, що змусив населення міст та сіл шукати будь-які засоби для виживання.

Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що більше шансів на виживання мали жителі міст, адже в них було не тільки краще продовольче забезпечення за картковою системою, але й вищі заробітні плати та доступ до суто міських ресурсів та інфраструктури: виробничих підприємств, крамниць, їдалень, шкіл, дитячих садочків та будинків тощо. Селяни ж переважно покладались на себе, бо не були забезпечені державною підтримкою та майже не отримували продуктів харчування з присадибних ділянок і на зароблені трудовні. Місця проживання також мали вагоме

значення для сільських жителів, адже розташування селищ біля моря та річок деколи гарантувало мешканцям забезпечення ресурсами.

Важливим та інколи дієвим способом вижити і подолати побутові й матеріальні труднощі стали звернення по допомогу до місцевої влади. Комунікація населення з владою була поширеною практикою з початків існування Радянського Союзу. Проаналізовані нами звернення до органів влади (у бюро скарг у виконавчих комітетах та у редакції обласних газет), свідчать про те, що автором листа до влади міг стати будь-який радянський громадянин – від колгоспника до державного службовця. Населення могло звернутися до влади з будь-якою проблемою, проте, очевидно, що у 1946–1947 рр. більшість з написаних заяв стосувались складних матеріально-побутових умов.

Влада заохочувала громадян писати до неї звернення. Створені для цього можливості: бюро скарг у державних інстанціях, організовані спеціальні дні прийому, можливість поскаржитись як в усній, так і у письмовій формі, індивідуально та колективно – надавали жителям перспективу часто і легітимно висловлювати свої думки. Однак, як до, так і після завершення війни дана система не мала змоги ефективно працювати. Про це свідчить неспроможність влади задовільнити потреби усіх громадян, що скаржились на продовольчі, побутові, житлові та інші проблеми.

Зокрема, нормативною практикою у 1946–1947 рр. залишалось несвоєчасне реагування на запити населення та формальне ставлення до них, тобто ігнорування прохань скаржників. Така ситуація формувалась наступним чином: з одного боку, через вертикальність бюрократичного апарату, що передбачав постійну переадресацію скарг громадян з обласних інстанцій до районних виконавчих комітетів; з іншого – працівники бюро скарг не могли задовільнити усі скарги населення області, що частіше за все стосувались матеріально-побутових проблем, саме через нестачу коштів у виконавчих комітетах.

Водночас, проаналізовані джерела демонструють і приклади достатньо швидкого реагування місцевої влади на запити населення. Важливо, що серед таких випадків, переважають звернення, написані особами, які мали певний статус у радянському суспільстві, тобто були державними службовцям, багатодітними матерями чи навіть Героями Радянського Союзу. Судячи з усього, саме статусність відігравала одну з вирішальних ролей для отримання підтримки від місцевої влади, адже усім таким скаржникам врешті було надано матеріальну допомогу.

Окрім письмових та усних скарг до виконавчих комітетів, населення використовувало й інші способи налагодження комунікації із владою. Зокрема, вони письмово звертались до обласних та районних газет. Опубліковані у газетах листи громадян мали свою специфіку. По-перше, редакції газет вибірково і періодично публікували кореспонденцію. Так, з квітня по грудень 1947 р. у двох обласних газетах Запоріжжя було оприлюднено лише 118 листів, в той час, як за наявними свідченнями, в кожную з редакцій щоденно надходило по 10–15 листів від громадян. По-друге, при публікації листи обов'язково видозмінювались: тексти скорочувались, виправлялись граматичні та пунктуаційні помилки, додавались назви. По-третє, редакція виконувала і функцію переадресації, адже надсилала копії листів до органів місцевої влади, що повинні були реагувати на згадані у листах скарги та «сигнали».

Навіть попри корекцію, що їх зазнавали листи, ми можемо виокремити деякі застосовані авторами риторичні прийоми, які мали на меті надати легітимності власним проханням та підвищити шанси на позитивне рішення щодо свого листа-скарги. Перша – так звана патримоніальна стратегія, полягала в тому, що автори згадували у скаргах про обіцяну, але не реалізовану місцевою владою допомогу скаржникам. Друга – стратегія «описания мытарств» передбачала, що у своєму зверненні громадянин перераховував усі попередні невдалі спроби самостійно вирішити проблему. Так, автори згадували у своїх листах про неефективно витрачені зусилля та

час, сподіваючись отримати допомогу від місцевої влади. Третім і найпоширенішим способом привернути увагу влади до своєї проблеми ставав прямий призов до дії. У листах часто згадувались імена відповідальних осіб (тобто тих, кого автори вважали відповідальними). Рідше – автори звертали увагу правоохоронних органів на злочинні дії, що відбуваються в їхньому колгоспі, підприємстві тощо. Ще одним способом було використання риторичного запитання наприкінці листа, що також вимагало реакції влади на оприлюднену скаргу.

Органи влади були зобов'язані реагувати на усі скарги та листи, що надходили як напряму до виконавчих комітетів, так і опосередковано через редакції. Прописаною в нормативних документах задачею владних органів було швидко та ефективно перевіряти «сигнали» населення у визначений термін. Свідченням реакцій є наявні матеріали інспекцій щодо матеріально-побутових умов громадян та рішення обласного виконавчого комітету, що стосувались грошової допомоги скаржникам. На результати таких перевірок також вказують матеріали, що публікувались у газетних рубриках «Слідами наших виступів» та «Слідами неопублікованих листів». У більшості випадків, відповідальність за формальне ставлення лягала на представників місцевого керівництва, до яких як мінімум застосовували адміністративне стягнення, а як максимум – кримінальну відповідальність.

Така політика влади створювала у більшості населення ілюзію того, що усі несправедливі дії по відношенню до громадян є результатом діяльності керівників державних установ на місцях і ні в якому разі не стосуються вищого керівництва держави. У той же час, деякі матеріали є свідченням вдалої комунікації жителів області з органами влади, адже завдяки зверненню до місцевого керівництва громадянам вдавалось домогтись фінансової, продовольчої або матеріальної (у вигляді будматеріалів, одягу тощо) допомоги. Очевидно, що такі приклади оприлюднювались у газетах з метою демонстрації державної турботи про населення. При цьому не

згадувалось про ті листи, що надходили до редакцій, але на які не було відповідної реакції з боку місцевої влади.

Таким чином, комунікативні практики між населенням і владою, що вже стали частиною повсякденного життя громадян, набули ще більшої актуальності у перші повоєнні роки. Використовуючи інститут скарги, як єдиний легітимний демократичний спосіб звернутися до місцевих адміністрацій та вирішити особисті проблеми, населення виживало в умовах радянської дійсності після війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

А) Неопубліковані джерела:

1. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Інформации обкома КП(б)У в ЦК КП(б)У о ходе выполнения постановления пленума ЦК КП(б)У по вопросу внутрипартийной работы, мероприятиях по упорядочению снабжения хлебом, хозяйственно-бытовом устройстве населения, прибывшего из Польши, ходе с/х компаний. – Оп. 2. – Спр. 244.

2. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Інформации отделов ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о подготовке к выборам в Верховный Совет СССР, проведении пленумов обкома КП(б)У, отчетах и выборах в райкомах КП(б)У, работе с молодыми коммунистами, работе культурно-просветительных учреждений, о руководстве соцсоревнованием, комсомольскими организациями, об откликах трудящихся на изменения цен, отчетах и выборах в сельпо. Справки о составе обкома, горкомов и райкомов КП(б)У. – Оп. 2. – Спр. 255.

3. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Інформации и справки отдела об откликах трудящихся на изменение цен и международные события, работе с письмами и заявлениями трудящихся, практике использования на работе коммунистов, оставшихся на оккупированной территории. – Оп. 2. – Спр. 258.

4. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Інформации горкомов и райкомов КПБУ обкому КПБУ о политическом настроении трудящихся, откликах на ответы И. В. Сталина на вопросы американской печати. – Оп. 2. – Спр. 264.

5. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Інформации и отчеты обкома КП(б)У в ЦК КП(б)У о развертывании

кооперативной торговли и производстве продовольственных товаров широкого потребления, отчетах и выборах в потребкооперации, обеспечении рабочих хлебом, общественным питанием. – Оп. 2. – Спр. 633.

6. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Информации райкомов КПБУ первому секретарю обкома КПБУ о трудностях в связи с засухой 1946 года. – Оп. 2. – Спр. 650.

7. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Материалы к протоколам № 304 заседания бюро Запорожского обкома КП(б)У. – Оп. 2. – Спр. 409.

8. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Отдел торговли и общественного питания. Справки отдела о состоянии торговли в области развертывании кооперативной торговли, снабжении рабочих промышленных предприятий, конъюнктуре рынка, торговлю без карточек. Доклад о развитии торговой сети на селе. – Оп. 2. – Спр. 730.

9. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Отчеты и информации горкомов и райкомов КПБУ обкому КПБУ об организационно-партийной и массово-политической работе с молодыми коммунистами, отчетах и выборах в партийных и комсомольских организациях сельпо, работе райсоветов с письмами и заявлениями трудящихся, работе среди трудящихся по вопросу изменения пайковых и коммерческих цен. – Оп. 2. – Спр. 262.

10. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Письма Обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Совмин СССР и УССР, Министерства, обкома партии по вопросам реорганизации вузов, школ, выездной редакции, театра им. Щорса, выпуска плакатов, связи с воинскими частями, улучшения материального снабжения населения, трудоустройства демобилизованных, развития физкультуры и спорта. – Оп. 2. – Спр. 641.

11. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Протокол № 293 заседания бюро Запорожского обкома КП(б)У. – Оп. 2. – Спр. 378.

12. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. П-102. Стенограмма совещания уполномоченных обкома КП(б)У по хлебозаготовках. – Оп. 2. – Спр. 240.

13. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-1335. Протоколи засідань виконкому № 40, 41, 42 і матеріали до них. – Оп. 14. – Спр. 70.

14. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-1335. Протокол засідання виконкому рішення з параграфу 1–38 і матеріали до них (27 грудня 1946 р.). – Оп. 14. – Спр. 84.

15. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-1335. Протокол засідання виконкому рішення з параграфу 1–22 і матеріали до них (листопад 1946 р.). – Оп. 14. – Спр. 95.

16. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-1335. Протокол засідання виконкому рішення з параграфу 1–26 і матеріали до них. – Оп. 14. – Спр. 97.

17. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-1335. Протокол засідання виконкому рішення з параграфу 1–11а і матеріали до них. – Оп. 14. – Спр. 99.

18. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-1335. Протоколи засідання виконкому. Рішення з параграфу 1–32 і матеріали до них. – Оп. 14. – Спр. 101.

19. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-1335. Протоколи засідань виконкому № 41, 42, 43, 44 і матеріали до них. – Оп. 14. – Спр. 123.

20. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-353. Протоколы заседаний исполкома районного совета депутатов трудящихся, материалы и документы к ним. – Оп. 3. – Спр. 25.

21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. Отчеты, докладные записки, информации, справки Обкомов КП(б)У о выполнении постановлений Совета Министров СССР и

ЦКВКП(б), Совета министров УССР и ЦКВКП(б), Совета Министров УССР и ЦКП(б) У «О мерах по обеспечению сохранности хлеба, недопущения его разбазаривания и хищения». – Оп. 23. – Спр. 3485.

22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. Отчет о работе Запорожского Обкома КП(б)У за 1946 год. – Оп. 23. – Спр.4234.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. Отчет о работе отдела пропаганды и агитации Запорожского обкома КП(б)У за 1946 год. – Оп. 23. – Спр. 4542.

24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. Докладные записки, справки Обкомов КП(б)У, министерство УССР в ЦК КП(б)У о мероприятиях по улучшению внешкольной работы с детьми, о помощи детям населенных пунктов пострадавших от засухи, о состоянии и мерах улучшения работы детских домов и борьбы с детской беспризорностью, об оздоровлении детей. – Оп. 30. – Спр. 632.

Б) Опубліковані (збірки документів, окремі публікації документів) джерела:

1. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. НАН України; Інститут історії України / упоряд. О.М. Веселова. – Київ: Вид-во М.П. Коць, 1996. – 375 с.

2. Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей / упоряд. В.І. Марочко. – Київ: видавець М.Ю. Мельник, 2019. – 1176 с.

3. Спокута. Альманах. № 8–9: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Статті, документи, спогади / ред. кол.: П. П. Ребро (керівник), С. Д. Рев'якін, О. Я. Ткаченко, І. С. Дерев'янка, С. М. Жовтенко, М. П. Литовченко, Н. І. Медведєва,

О. С. Тедесв, В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова, Є. О. Кончина. Науково-редакційний підрозділ «Реабілітовані історією» при Запорізькій облдержадміністрації. – Запоріжжя: «Дніпровський металург», 2008. – 519 с.

В) Періодичні видання:

1. Большевик Запорожья. – 1946. – январь – декабрь.
2. Большевик Запорожья. – 1947. – январь – декабрь.
3. Червоне Запоріжжя. – 1947. – квітень – грудень.

Література

Монографії:

1. *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933 1946–1947: Злочини проти народу. Вид. 2-е., допов. – Київ, Нью-Йорк: М. П. Коць, 2000. – 240 с.

2. *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу // НАН України. Інститут історії України. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 273 с.

3. *Виола Л.* Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Пер. с англ. А. В. Бардина. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); «Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина», 2010. – 367 с.

4. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / Ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

5. *Скельчик С.* Повсякденний сталінізм: Київ і кияни після Великої війни. – Київ: Laurus, 2018. – 306 с.

6. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / наук. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – 415 с.
7. *Зима В. Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – Москва: Институт Российской истории РАН, 1996. – 263 с.
8. *Зубкова Е. Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 229 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Запорізька область / Ред. кол. тома: Петрикін В. І. (гол. редкол.), Зінович І. Є., Киценко М. П. (заст. гол. редкол.), АН УРСР. Інститут історії. – Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 790 с.
10. Історія українського селянства: нариси у 2-х т. / від.ред. В.А. Смолій; НАН України; Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2006. – Т.2. – 653 с.
11. *Кабашов С. Ю.* Организация работы с обращениями граждан в истории России: учебное пособие. – Москва: Наука: Флинта, 2010. – 312 с.
12. *Ковпак Л. В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 250 с.
13. *Нерар Ф. К.* Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941) / Пер. с фр. Е. И. Балаховской. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 398 с.
14. Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах / Ин-т Рос. истории РАН, Федер. архив. служба Российской Федерации, Рос. гос. архив экономики, отв. ред. А.К. Соколов. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. – 352 с.
15. *Овсянян Р. П.* История новейшей отечественной журналистики (февраль 1917 – начало 90-х годов). – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 208 с.

16. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», Кн. 2, ч. 1–2.).

17. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», Кн. 2, ч. 3).

18. Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940 – 1985 / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – 376 с. (Из библиотеки Журнала исследований социальной политики).

19. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.

20. *Фильцер Д.* Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны / Пер. с англ. А. Л. Раскина. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 359 с.

21. *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. Л. Ю. Пантина. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2008. – 336 с.

22. *Фицпатрик Ш.* Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 375 с.

23. *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Пер. с англ. Л. Ю. Пантина. –

Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2008. – 422 с.

Статті:

1. *Бажан О. Г.* Особливості відбудовчого періоду в Українській СРСР в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. // Наукові записки: Історичні науки. – Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – Т. 41. – С. 20–28.

2. *Богданова Е.* Советская традиция правовой защиты, или в ожидании заботы // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 39. – С. 76–83.

3. *Веселова О. М.* Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 80–96.

4. *Веселова О. М.* Геноцид голодомором 1946-1947 років в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2002. – Вип.7. – С. 384–405.

5. *Веселова О. М.* Голод 1946–1947 рр. в Україні й експорт сільгосппродукції в країни Центрально-Східної Європи // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2007. – Вип.17. – С. 64–71.

6. *Веселова О. М.* Голод в Україні після Другої світової війни // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2010. – Вип.19. – С. 207–213.

7. *Веселова О. М.* Голодомори 1930-х і 1940-х рр. в Україні: схожість і відмінність // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – Київ, 2012. – Вип.21. – С. 188–194.

8. *Веселова О. М.* До питання історіографії голоду 1946–1947 рр. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2007. – Вип.16. – С. 316–336.

9. *Веселова О. М.* До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 108–128.

10. *Веселова О. М.* Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 98–104.
11. *Веселова О. М.* Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – Київ, 2010. – Вип.19. – С. 82–98.
12. *Гаврилюк О. Н.* Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 101–107.
13. *Даниленко В. М.* Передумови голоду 1946–1947 рр. в Україні // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 42–49.
14. *Зима В. Ф.* «Второе раскулачивание» (Аграрная политика конца 40-х – начала 50-х годов) // Отечественная история. – Москва: Наука, – 1995. – № 3. – С. 109–125.
15. *Зима В. Ф.* Голод и медицина в СССР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 137–151.
16. *Зима В. Ф.* Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946–47 гг. // Социологические исследования. Ежемесячный научный и общественно-политический журнал Российской Академии наук. – Москва, 1999. – Вип. 2. – С. 87–98.
17. *Зубкова Е. Ю.* «Привычка к бедности» Проблемы измерения уровня жизни в СССР в 1940-1960-е годы // Российская история. – 2013. – № 5. – С. 92–104.
18. *Зубкова Е. Ю.* Дети войны: положение и стратегии выживания беспризорных и безнадзорных детей в СССР 1942–1948 гг. // Российская история. – 2016. – № 5. – С. 52–65.
19. *Кимерлинг А. С.* «Прошу разобрать это письмо и устранить односторонние взгляды на рабочих, а иначе я буду вынужден написать в ЦК нашей партии»: письма во власть в послевоенные годы // Вестник

Российского университета дружбы народов. Серия: История России. – 2013. – № 2. – С. 5–15.

20. *Кимерлинг А. С.* Письма во власть в позднюю сталинскую эпоху: интимное и политика // История в эго-документах: Исследования и источники. – Екатеринбург, 2014. – С. 325–338.

21. *Киридон А.* Пам'ять про голод 1946–1947 рр.: модули темпоральності // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2017. – Вип. 22. – С. 268–285.

22. *Ковпак Л. В.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 13. – С. 57–64.

23. *Козлов В.* Феномен доноса // Свободная мысль. – 1998. – № 4. – С. 100–112.

24. *Крупина В. О.* Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 124–135.

25. *Крупина В. О.* Звернення громадян як інструмент впливу на владу (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.) // Український історичний збірник. – 2012. – Вип.15. – С. 200–207.

26. *Крупина В. О.* Політичне життя в УРСР у період голоду 1946–1947 рр. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 7. – С. 3–9.

27. *Крупина В. О.* Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 14. – С. 18–30.

28. *Крупина В. О.* Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 13. – С. 265–270.

29. *Кульчицький С.* Голод 1946–1947 рр. на Донбасі // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2017. – Вип. 22. – С. 244–257.

30. *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 14–32.
31. *Марочко В. І.* Історично-антропологічний дискурс голодомору 1946–1947 рр. // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2017. – Вип. 22. – С. 228–243.
32. *Мороко В. М.* Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ; Донецьк, 2001. – С. 250–255.
33. *Ніколаєць Ю. О.* Голод 1946–1947 рр. в Україні у висвітленні вітчизняних вчених // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип. 13. – С. 129–137.
34. *Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І.* Виправно-трудова табори та колонії на території УРСР в умовах голоду 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 2013. – № 6. – С. 147–161.
35. *Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І.* Каторга у СРСР (1943–1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці в'язнів // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 91–105.
36. *Рабенчук О. П.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 271–282.
37. *Рабенчук О. П.* Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2007. – Вип.12. – С. 324–339.
38. *Рабенчук О. П.* Соціальна поведінка службовців силових структур та правоохоронних органів УРСР у 1946–1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.14. – С. 31–65.
39. *Рабенчук О. П.* Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – Київ, 2006. – № 4. – С. 87–100.

40. *Савин А. И.* Письма во власть как специфическая форма политической адаптации советских граждан в 1930-е годы // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – 2016. – Т. 15, № 8: История. – С. 133–145.

41. *Сергійчук В. І.* Допомога західноукраїнського населення голодуючому населенню УРСР в 1946–1947 роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 97–100.

42. *Смольницька М., Лобода М.* Матеріально-побутове становище робітників і службовців підприємств важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – № 14. – С. 78–94.

43. *Тихомиров А. А.* «Режим принудительного доверия» в Советской России, 1917–1941 годы // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 6. – С. 98–117.

44. *Тихомиров А. А.* Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии: советское «я» в письмах во власть в ранней советской России // Новейшая история России. – 2016. – № 3 (17). – С. 138–158.

45. *Шаповал Ю. І.* Голод 1946–1947 років в Росії та в Україні: потреба порівняльного аналізу // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 2008. – Вип.13. – С. 29–41.

46. *Швидкий В .П.* Голод 1946-1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 142–164.

47. *Янковська О. В.* Відгуки населення міст України на продовольчу кризу та голод 1946–1947 рр. (за матеріалами НКВС–КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. – 13. – С. 287–292.

48. *Янковська О. В.* Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. – 14. – С. 117–126.

49. *Янковська О., Даниленко О.* Зарплата, пенсія, позики та ціни як чинники матеріально-побутового стану трудящих УРСР (друга половина

1940-х – середина 1960-тих років) // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2015. – Вип. 20. – С. 84–97.

50. *Fitzpatrick Sh.* Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s // *Slavic Review*. – 1996. – № 1. – Р. 78–105.

Дисертації:

1. *Богданова Е. А.* Обращения граждан в органы власти как опыт отстаивания своих интересов в условиях позднесоветского общества: 1960–1970-е годы. Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04. – Санкт-Петербург, 2006. – 185 с.

2. *Горбуров К. Є.* Голод 1946–1947 років на території півдня УРСР. Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2007. – 186 с.

3. *Долинянська Т. В.* Голод в СРСР 1946–1947 років: ретроспективний соціально-політичний аналіз. Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 215 с.

4. *Журавльов Я. О.* Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2019. – 253 с.

5. *Ісайкіна О. Д.* Побут і дозволля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.). Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. Драгоманова. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 236 с.

6. *Калініченко В. В.* Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.). Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 255 с.

7. *Мічуда В. В.* Побут і дозволля сільського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.). Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / ДВНЗ

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 235 с.

Електронні ресурси:

1. Герой Советского Союза Людмила Кравец // Студия «Крылья России»
/ Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=tTiJGCGKtzo>,
відвідано 11.05.2020.